

תקנה, הלכה ומה שביניהן: הלכות גטין לרבנו תם כמראה חברתית

מאת

אברהם (רמי) ריינר

א. חרם רבנו תם על ערעור גטין לאחר נתינתם

ב'ספר הישר'¹ לרבנו תם נכתב:²

ועוד גזרתי בכינופייא של שוק טרוייש³ באלה חמורה ובגזירה חמורה⁴ שלא יקרא שום בר

- * ראשיתו של מאמר זה בהרצאות שהתקיימו ב'ד יצחק בן-צבי' בירושלים בחנוכה תשע"ב ובמחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן באייר תשע"ב. ייזכרו לטוב פרופ' אלישבע באומגרטן, הרב דוד בס, פרופ' משה הלברטל, ר' משה דוד צ'צ'יק, פרופ' עמיחי רדוינר וד"ר חיים שפירא, שהערותיהם העשירו פנים שונות של מאמר זה.
- 1 'ספר הישר' נועד על פי הצהרת מחברו לעסוק בגרסאות התלמוד, אולם הוא כולל חומר מגוון בהרבה, שחלקו שולב בספר בידי מחברו וחלקו בידי תלמידים ומוסיפים אחרים. על ספר זה ותולדותיו ראו: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם⁴, א, ירושלים תש"ם, עמ' 93–96; א' ריינר, 'רבנו תם ובני דורו: קשרים השפעות ודרכי לימודו בתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ב, עמ' 23–67.
- 2 ספר הישר: חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשי"ט, ס' קמ, עמ' 105. מ'ספר הישר' הועתקו הדברים לספר שבלי הלקט לר' צדקיה בן אברהם הרופא, ב, מהדורת מ' חסידה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 187. למקור שונה מעט מעדי הנוסח הללו ראו: ספר מרדכי, גטין, רמז תנה (ספר המרדכי למסכת גטין והילכות הגט, מהדורת מ"א רבינוביץ [מחקרים ומקורות, ב, 2], ירושלים תש"ן, עמ' 870). ההעתקה להלן על פי 'ספר הישר', ס' רעא, כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 370. שינויי נוסח חלקיים פורטו בהערות השוליים.
- 3 ב'ספר מרדכי' (שם): 'כך החרים רבנו תם והסכים רבי' משה תלמידו עמו וכל הגדולי' גזרנו בכינופייא של שוק טרוייש'. על מקומם של שוקי טרוייש (Troyes) בחיי קהילות ישראל ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 19 ובהערות 12, 13; ש' שוורצפוקס, 'צרפת בימי הקפטינגים הראשונים', ב' רות וצ' ברס (עורכים) ההיסטוריה של עם ישראל, סדרה שניה: ימי הביניים, ב: תקופת האופל, תל אביב תשל"ג, עמ' 249 בנסמן בהערות 16, 17; E. Taitz, *The Jews of Medieval France: The Community of Champagne*, Westport, CT 1994, pp. 95–118 ובהפניות המצוינות שם. באשר לזיהוי של ר' משה רבו השערות. גרוס זיהה אותו כר' משה מפונטייא (Pontoise). ראו: H. Gross, *Gallia Judaica: Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, Amsterdam 1969, p. 444. אורבך הציע את ר' משה בן שלמה הכהן. ראו: אורבך (שם), עמ' 184. ואילו שציפנסקי זיהה אותו כר' משה בן יואל מרגנשבורג. ראו: י' שציפנסקי, התקנות בישראל, ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' קס, הערה 2. ומכלל השערה לא יצאנו.
- 4 הביטויים 'אלה חמורה' ו'גזירה חמורה' מאפיינים את לשונו של רבנו תם. ראו: ספר הישר: חלק השאלות והתשובות, מהדורת ש"פ רוונטל, ברלין תרנ"ח, ס' כד, עמ' 42; ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), ס' תשפח,

ישר' [אל] עירעור על שום גט אחר נתינתו אפי' [לן] בתוך כדי דיבור, שאם יש לו לערער יערער קודם נתינתו.⁵ ואם לא ניתן בפניו, אל יאמר לולי ניתן בפני כך הייתי וכך הייתי מערער על הגט או על העדים או על שאר דברים. על כל אלה גזרנו והחרמנו באלה ובשמתא⁶ ובשם מיתה ובשממה יהיה⁷ ובשיפורא⁸ ליפרע ממנו ומכל משפחתו⁹ ובארור ליקן¹⁰ ובשמתא ליהוי לכל ישר'. ולא יהי' [ה] שום אדם רשאי להתירו עד עמוד כהן לאורים ותומים.¹¹ אך יוכלו בני אדם להתיר ביניהם להיות להם עסק עם אותו המוחרם מזמן לזמן אך לא כל הימים. כי על דבר זה רבתה מריבה בישר', כי הפריצים שומעים לרחק או¹² לקרב, ונטווי משפחה¹³

עמ' 465. ראו גם: 'וגזרו באלה חמורה' (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג: דפוס פראג, ס' תתקלד [מהדורת מ"א בלון, בודפשט תרנ"ה, דף קלא ע"א]).

5 המילים 'אפי' בתוך כדי דיבור שאם יש לו לערער יערער קודם נתינתו' דולגו מחמת הדומות בהעתקה שב'ספר מרדכי'.

6 הביטוי 'באלה ובשמתא' מאפיין גם הוא את תקנות רבנו תם ולעת עתה לא מצאתיו במקום אחר. ראו: ספר כלבו, ז, מהדורת ד' אברהם, ירושלים תשס"ב, עמ' רנ.

7 על פי האמור בבבלי: 'מאי שמתא? אמר רב שם מיתה ושמואל אמר שממה' (מועד קטן יז ע"א). רבנו תם הציג אם כן את המונח שמתא על שני פירושו בתלמוד, שם מיתה ושממה, והציבם זה בצד זה, כדי להחריף את לשון התקנה. ביטוי זה מופיע גם בתקנה שעליה חתומים רבנו תם ורשב"ם, ושיוממה היה ככל הנראה רבנו תם. ראו: שו"ת מהר"ם מרוטנבורג: דפוס פראג, ס' תתרכב [מהדורת בלון] [לעיל הערה 4], דף קנט ע"א.

8 תהליך נידוי מתבצע באמצעות שופר. ראו למשל: 'בארבע מאה שיפורי שמתיה ברק למרוז' (בבלי, שבועות לו ע"א). לעומת זאת בעת הכרות חרמות לא נהוג היה ככל הנראה להשתמש בשופר. לעניין זה ראו: ג' ליבון, "חרם סתם" בתקופת הגאונים ובראשית ימי הביניים, שנתון המשפט העברי, כב (תשס"א-תשס"ג), עמ' 221. לפיכך יש לפרש את דברי רבנו תם שבמקרה של הפרת החרם יוכרו בשופרות נידוי על העברייני, והוא יחול על כל המשפחה. על תפקיד החרם בקהילות אשכנז ראו: ש' גולדין, הייחוד והיחד: חידת השרדותן של הקבוצות היהודיות בימי הביניים, תל אביב 1997, עמ' 67-74.

9 על משמעות הנידוי למשפחה ראו לדוגמה: 'כתב הרי"ף בשם רב פלטי גאון ז"ל, פתיחא היכא דמיא, אדם שנתחייב לחבירו בב"ד [בבית דין] וסרב ועבר על גזרת ב"ד, כותבין לקהלות ישראל: פלוני גזרו עליו דין וסרב ולא השגיח והחרמנו אותו שלא יתפלל בעשרה ולא יודמן בג' ואל תמולו לו בן ואל תקברו לו מת והוציאו בניו מבית הספר ואשתו מבית הכנסת עד שיקבל עליו את הדין' (נמוקי יוסף, בבא קמא, דף לט ע"ב בדפי הרי"ף). ר' שלמה לוריא כתב על כך: 'גם מה שכתב להוציא את אשתו מבית הכנסת לא נהירא, אם הוא חטא היא מה חטאה. אשת עכן לא נענשה בחרם של כל קהל ישראל אלא העמידוה לאיים עליו. ק"ו [קל וחומר] בנידון זה שלא לבייש בת ישראל וכדומה שלא יצאו אותו שני דברים מפי הגאון' (ר' שלמה לוריא, ים של שלמה: בבא קמא, בני ברק תש"ך, פרק י, סעיף ג). תודת לידידי הרב שוקי רייך שהעמידני על מקורות אלו. ראו גם: שו"ת הגאונים: שערי צדק, ירושלים תשכ"ו, עמ' קסו.

10 ובארור ליקום, כלומר לעמוד בארור. על פי בבלי, בבא קמא פג ע"א; בבא בתרא כא ע"ב.

11 על פי 'אשר לא יאכלו מקדש הקדשים עד עמד כהן לאורים ולתמים' (עו"ב 63). ראו גם: 'כאדם שאומר לחבירו עד שיחיו מתים ויבא משיח בן דוד' (בבלי, סוטה מח ע"ב). בדומה לכך בירושלמי, קידושין ד, א (סה ע"ב; טור 1178, שו"ת 28-30).

12 'שבלי הלקט' וב'ספר מרדכי' (לעיל הערה 2): 'לרחק אבל לא לקרב'. מקור הביטוי במשנה, עדיות ה, ז. וראו להלן הערות 32, 33.

13 'שבלי הלקט' (שם): 'ובווי משפחה'. הביטוי 'נטווי משפחה' מרמז גם הוא על מעמדן הנחות של בני המשפחות המערעות.

עושים בו להשפיל הגבוה ולשום שפלים למרום.¹⁴ והמערים ערום יחרם חרום לאמר לולי הגזירה יש לי להשיב למען ירצה להקשיב בשתיקה לאחרים.
והמקום יחרים אותו ויבערנו מביתו מיגיעו בל שורש בארץ גזעו.¹⁵
והכל עשינו לשם שמים מפני הרמאים חלוקי מחמאים¹⁶ ימסו כמו מים ואנחנו נקיים לפני אלקים חיים.
והוא למען רחמיו יעמידנו על האמת ועל השלום.
יעקב בר' מאיר¹⁷

תקנה זו כולה משל רבנו תם ורק משלו היא. מעידות על כך פתיחתה, שרבנו תם כתב בה בלשון יחיד: 'ועוד גזרתי בכינופיא של שוק טרוי'יש', וכן חתימתו 'יעקב בר' מאיר', המופיעה לבדה בסוף התקנה. אמת, בפתיחת המקבילה שב'ספר מרדכי' נאמר: 'כך החרים רבנו תם והסכים רבי' [נו] משה תלמידו עמו וכל הגדולי' [ם] גורנו בכינופיא של שוק טרוי'יש', אולם גם לשון זו אינה מותרת ספק שיוזם התקנה ומנסחה היה רבנו תם, ושרק לאחר זמן הסכימו עמו ר' משה וכל הגדולים. אם לא די בפועל 'הסכימו', המלמד על קבלת היזמה בדיעבד, הרי זכרי הלשון האופייניים לרבנו תם, והמופיעים בגוף התקנה,¹⁸ מלמדים שבראשית הייתה תקנה זו של רבנו תם לבדו, ושרק לאחר מכן, משהפיץ אותה, הוסיפו חכמים שונים את חתימותיהם, כל אחד בזמנו ובמקומו.¹⁹
רבנו תם היה ראש וראשון לבעלי התוספות,²⁰ הם פרשני התלמוד הבבלי בצרפת ובאשכנז במאות השתים עשרה והשלוש עשרה שיצירתם, המכונה התוספות, הודפסה לצד התלמוד כמעט בכל מהדורותיו.²¹ יצירה דומיננטית זו קשורה קשר של ממש לבית מדרשו של רבנו תם ברמרו

14 על פי יח' יז 24. ראו גם: יש' ב 17 ועוד.

15 על פי יש' מ 24.

16 על פי תה' נה 24.

17 יעקב בן מאיר הוא רבנו תם, בנם של ר' מאיר ויוכבד בת רש"י. למקור הכינוי רבנו תם ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 60.

18 ראו לעיל הערות 4, 6, 7.

19 על דרך הפצתן של תקנות בתקופה הנדונה ראו: ריינר, רבנו תם (לעיל הערה 1), עמ' 136–144.
20 לתיאור תופעת בעלי התוספות ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1). הפרקים השלישי והרביעי בספר זה הוקדשו לרבנו תם ותלמידיו, ראו: שם, עמ' 60–164. ראו גם: H. Soloveitchik, 'The Printed Page of the Talmud – The Commentaries and Their Authors', Sh. Liberman Mintz and G.M. Goldstein (eds.), *Printing the Talmud: From Bomberg to Schottenstein*, New York 2005, pp 37–42

21 בדפוס איטליה, מן הראשון שבהם, שונצ'ינו רמ"ד (1484), הודפסו התוספות בצמוד לדרך התלמוד. בהדפסות התלמוד בספרד ובפורטוגל שקדמו לגירוש הודפסו התלמוד ללא פירוש זה. לעניין זה ראו לראשונה: רנ"נ רבינוביץ, מאמר על הדפסת התלמוד, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשכ"ה, עמ' לא–לב. לדיון רחב מאוד בדפוסים אלו ולתולדות מחקרם ראו: ח"ו דימיטרובסקי, שרידי בבלי: מבוא ביבליוגרפי היסטורי, ניו יורק תשל"ט, במיוחד עמ' 17, הערה 13; עמ' 57, הערה 236. המחבר טען שם כי מאחר שבספרד לא למדו תוספות אלא את חידושי הרמב"ן לא נזקקו מדפיסי ספרד להדפסתם של התוספות. ראו גם: M.J. Heller, *Printing the Talmud: A History of the Earliest Printed Editions of the Talmud*, New York, 1992, pp. 15–29

(Ramerupt) שבשמפן, בית מדרש שנהרו אליו מכל רחבי אירופה תלמידים שחיפשו את הרוח החדשה שהתעוררה שם.²² בזכות רמת הלימוד שלו נתפס רבנו תם בעיני בני הזמן בצרפת ומחוצה לה כאילו היה בית הדין הגדול, וכך ראה גם הוא את עצמו. עדות לדבר יש בעובדה שלא היסס לבטל פסיקות של בתי דין שפעלו במרחב הצרפתי, ובכללם כאלו שיצאו מבית הדין של פריז, שהיה בית הדין הגדול, הוותיק והמוכר בצרפת.²³ מעשה זה מלמד על תחושת המנהיגות והאחריות שחש רבנו תם,²⁴ ותחושה זו משתקפת בתקנה שפתחת בה מאמר זה, כבתקנותיו האחרות של רבנו תם.²⁵ יתרה מזו, מלבד רבנו גרשם מאור הגולה לא היה חכם באירופה באותה תקופה שיוזם תקנות עצמאיות שלא בהסכמת בני הקהילות. עובדה זו כשלעצמה מעידה על תודעתו העצמית של רבנו תם, תודעה העולה גם מחריפות תכניה וסגנונה של התקנה שפתחת בה, סגנון שכמעט אין לו אח ורע בתולדות ההלכה הימי ביניימית ואף בתקנותיו האחרות של רבנו תם עצמו.

לאור האמור מתבקש לשאול על מה ראה רבנו תם לתקן תקנה זו, ובלשון חמורה כל כך. פן אחד של תקיפות דבריו עולה מניסוח דינו של מפר התקנה: 'באלה חמורה ובגזירה חמורה [...] על כל אלה גזרנו והחרמנו באלה ובשמתא ובשם מיתה ובשממה יהיה ובשיפורה [...] ובארור ליקו ובשמתא ליהוי לכל ישראל [...] ולא יהי' שום אדם רשאי להתירו עד עמוד כהן לאורים ותומים [...] והמקום יחרים אותו ויבערנו מביתו מיגיעו בל שורש בארץ גזעו'. פן אחר של החומרה עולה מתחולתה ומהיקפה של התקנה, שהרי לא רק שנאסר לערער על גט אחר נתינתו, אלא שבחלקה האחרון אף נקבע שבכלל החרם יהיה גם מי שירמוז שיש לו ביקורת שאין הוא יכול לאמרה בגלל החרם, ובלשונו הציונית של רבנו תם: 'למען ירצה להקשיב בשתיקה לאחרים', לאמור באמצעות שתיקה מכוונת לגרום לאחרים להקשיב, לומר את הדברים ללא קול.

פתח צר להבנת מניעי רבנו תם אפשר למצוא באמור לקראת סופה של התקנה: 'כי על דבר זה רבתה מריבה בישר' [אל], כי הפריצים שומעים לרחק או לקרב ונטויי [ב'שפלי הלקט'] ובזויי משפחה עושים בו להשפיל הגבוה ולשום שפלים למרום'. שימוש של רבנו תם בכינוי פריצים טעון. הנביא יחזקאל נזקק לביטוי זה פעמיים, ובשני המקרים המשמעות קשה.²⁶ ביטוי קרוב לזה הוא 'פריצי עם', השאוב מפסוק בספר דניאל: 'ובני פריצי עמך ינשאו להעמיד חזון ונכשלו';²⁷ רבנו תם השתמש בו בשתי

22 ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 114–164. ראו גם: י' זוסמן, 'אפרים אלימלך אורבך – ביו-ביבליוגרפיה מחקרית', מוסף מדעי היהדות, 1 (תשנ"ג), עמ' 50–53.

23 א' ריינר, 'בתי הדין בצרפת במאה השנים עשרה: בין ריכוז לביוור', א' ארליך, ח' קרייסל וד"ר לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 565–591.

24 ולא רק אחריות דתית-הלכתית. בשבועות האחרונים לחייו, בראשית קיץ 1171, היה רבנו תם מעורב בפעילות ציבורית שקשורה הייתה לגזרות בלוייש'. ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 111–112. ראו גם: י"י יובל, שני גוים בבטנך: יהודים ונוצרים: דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס, עמ' 217, 297.

25 על תקנות רבנו תם ראו לעת עתה: L. Finkelstein, *Jewish Self-Government in the Middle Ages*, New York, 1964, pp. 150–215; שציפנסקי, התקנות בישראל (לעיל הערה 3), עמ' 159–165.

26 יח' 22 ו' יח' 10–13. לפרשנות התלמודית של הפסוק האחרון ראו: בבלי, סנהדרין פא ע"א. דנ' יא 14.

הודמוניות, וקרוב הדבר שגם במקרה שלפנינו עמד הפסוק מדניאל ברקע דבריו.²⁸ על המטען שנשא אתו הכינוי פריצים בלשון בני התקופה אפשר ללמוד משני תיאורים תלמודיים של המתח שבין חכמים ל'בריוני', שרש"י הגדירם פריצים.²⁹ מקור תלמודי שנקבעה בו הלכה 'שלא תהא אישה מהלכת בשוק ובנה אחריה משום מעשה שהיה', הושלם בידי רש"י על ידי הצגת הסיפור הרמוז בתלמוד: 'שגנבוהו פריצים מאחריה ונתנהו בבית, וכשחזרה ולא ראתהו התחילה צועקת ובוכה. בא אחד מהם ואמר: בואי ואראנו לך, ונכנסה אחריו ועינו אותה'. בעולמו הלשוני של רש"י, סבו של רבנו תם, הפריצים היו אפוא בריונים שהתעמתו תדיר עם חכמים, ושחכמים ייחסו להם עברות מין עד כדי אונס.³⁰

קרוב לוודאי שבהשתמשו בביטוי זה היה רבנו תם מודע לחלק מן המטען השלילי שהוצג כאן, ובכל זאת לא נמנע מלנקוט את הביטוי כלפי בתי הדין הדנים בערעורי גטין ובכך גורמים ל'רחק או לקרב', ביטוי טעון אף הוא שמקורו במשנת מסכת עדויות הדנה בתפקידו של אליהו התשבי בבוא היום:

אמר ר' יהושע: מקבל אני מרבן יוחנן בן זכאי ששמע מרבו ורבו מרבו הלכה למשה מסיני, שאין אליהו בא לטמא ולטהר, לרחק ולקרב, אלא לרחק המקרבין בזרוע ולקרב המרחקין בזרוע. משפחת בית צריפה היתה בעבר הירדן ורחקה בן ציון בזרוע, ועוד אחרת היתה שם וקרבה בן ציון בזרוע. כגון אלו – אליהו בא לטמא ולטהר, לרחק ולקרב. ר' יהודה אומר לקרב אבל לא לרחק.³¹

ממשנה זו עולה בעיית יחסין שנוצרה בגלל בעלי זרוע שקירבו משפחות פסולות – ששמותיהן לא הוזכרו במשנה³² – ושיריחקו משפחות כשרות כדוגמת משפחת בית צריפה. את עוותתו של אותו בעל

28 בביטוי זה השתמש רבנו תם גם בתשובתו שבה הגן על מנהגי אמירת הפיוטים: 'מבני פריצי עמנו נתנשאו להעמיד חרון ונכשלו. ירקב שמם כי לא לה' המה, אך מתוך שראו בהלכות גדולות [...] החזיקו בתרמית' (שבלי הלקט, מהדורת ש' מירסקי, ניו יורק תשכ"ו, ס' ט, עמ' 215; מחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, ס' שכה, עמ' 364). בתשובה זו תקף רבנו תם גישה הלכתית שמיוצגת בדברי רב יהודה בבבלי, ברכות לד ע"א, ושהמשך לה נמצא בפסקי גאוני פומבדיתא. על פי גישה בבליית זו אין לפייט את תפילות העמידה וברכות קריאת שמע, וניסיונות להטמיעה בקהילות אשכנז מוכרים החל מימי רבנו גרשם מאור הגולה. ראו לדוגמה: תשובות רבנו גרשם מאור הגולה, מהדורת ש' אידלברג, ניו יורק תשט"ו, ס' א, עמ' 55. גם בתקנתו נגד המלשינים – הם מוסרי הדין לשלטון נכרי – השתמש רבנו תם בביטוי זה: 'היום הזה עמדו בני פריצי עמינו מהם התנשאו להעמיד חזון בפיהם ולהשמיד בלבם, ומהם מרגילים לדבר עבירה מלשני סתר וגלוי על ידי גוים ושרים והדיוטות, ושניהם לדבר עבירה נתכוונו' (שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, קרימונה שי"ו, ס' עח, עמ' לא). למקבילות ודין בתקנה זו ראו: פינקלשטיין, ממשל עצמי (לעיל הערה 25), עמ' 152–153.

29 בבלי, ברכות י ע"א; סנהדרין לו ע"ב.

30 גם בעולם האשכנזי לאחר ימיו של רבנו תם שימשה המילה פריצים לציון עבריינים בתחום המיני. ראו לדוגמה: ספר חסידים, מהדורת י' ויסטינגקי, ברלין תרנ"א, ס' תתמ, עמ' 212; ס' תתשעז, עמ' 296. ראו גם: ספר ראבי"ה, ג, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, ס' תתקכ, עמ' קא ועוד. אמנם בפרוש רש"י לדניאל בכ"י ויגה, הספרייה הלאומית האוסטרית Cod hebr. 220 (שוורץ 23), שלא חלו בו ידיים, זיהה רש"י את הפריצים בעלי החזון כישו וסיעתו. ראו: שם, דף 262ב. לעניין זה ראו: א' גרוסמן, 'רש"י כדרשן מקורי', נ' אילן, כ' הורוביץ וק' קפלן (עורכים), דורש טוב לעמו: הדרשן, הדרשה וספרות הדרוש בתרבות היהודית, ירושלים תשע"ג, עמ' 59, הערה 24.

31 משנה, עדיות ח, ז.

32 העלמה זו לא מקרה היא. ראו: 'משפחה שנטמעה – נטמעה. תאנא, עוד [משפחה] אחרת היתה ולא רצו חכמים

זרוע, בן ציון שמו, עתיד אליהו לתקן ביום הגאולה.³³ אין ספק שרמיזותו של רבנו תם במילים 'לרחק או לקרב' מלמדת על הבעיה שעמה ניסה להתמודד, בעיה של שינוי מעמדות חברתיים מקובלים באמצעות ערעורי גטין שעלולים היו להביא לשמועות ממזרות אם האישה הגרושה נישאה בשנית והביאה ילדים לעולם. גם מן המשפט הבא בתקנה, 'ונטווי משפחה עושים בו להשפיל הגבוה ולשום שפלים למרום', עולים הדברים במפורש, ונלמד מהם שערעורי הגט שהעלו 'נטווי משפחה'³⁴ החלישו את מעמדן החברתי של משפחות שהיו מקובלות כחזקות ומובילות, ובמקביל היטיבו את מעמדן של משפחות שמעמדן החברתי היה נמוך ושולי. מהלך זה נעשה באמצעות בתי הדין שטיפלו בגטין, ועל כן ברור שחרמו של רבנו תם הופנה לא רק אל מערערים אפשריים אלא גם אל דייני בתי הדין, בדרישה שלא יאזינו ושלא יטפלו בשום מקרה בערעורים מסוג זה.

על פי דרכנו למדנו שיותר ממה שיש בהרם זה תפיסת עולם הלכתית, הרי הוא משקף מאבק חברתי בכוחות שנסקם היה ניצול בתי הדין באמצעות ערעורי גטין, ושמגמתם הייתה שינוי מוקדי כוח חברתיים בצרפת באותה תקופה.

ב. רקע חברתי והלכתי

בעיית הערעור על גטין לאחר נתינתם, למעלה הימנה ערעור על גט לאחר נישואי האישה המגורשת בגט המערער, ולמעלה מואת ערעור לאחר שהאישה הגרושה ילדה ילדים עם בעלה השני, לא הייתה חדשה ולא הייתה מקומית. הרמב"ם, שהיה צעיר בכשנות דור מרבנו תם, כבר נדרש לשאלה זו:

שאלה בדבר אדם אשר גרש אשתו וכתב לה גט וחתמו בו שני עדים ומסר אותה לה לפני העדים הנזכרים. אח"כ השלימה תקופת המתנתה ונישאה לאדם אחר וילדה לו בנים. וכאשר ראה הבעל זאת, עברה אותו רוח קנאה לאשתו כיצד גרשה ונישאה לאחר. הלך וקיים שטר בשני עדים כשרים על עדי הגט שהם בעלי עברות ועודם ידועים כעוברים על איסורים ומבטלין המצוות המעשיות כגון מצות ציצית ותפילין וסוכה ולולב ועוברים על לאו לא תקיפו פאת ראשכם ומגלחים אותה בפרהסיא וזולתי זה [עבירות] שאינן נראות לעין ושמתיחייב בהן כרת והיהודים מספרים בזה תמיד זאת עליהם ומקובל לפי דבריהם שהם בועלי גדות להכעיס אף כי ידועים הם שאיסור הדבר מחייב אותם מן הדין. אח"כ הביאו בידו ברצותו שתיאסר על האחר ויצאו הילדים ממזרים. מה ייעשה בזה העניין בדבר האשה והילדים והעדים, ויבאר לנו בחסדו העניין באר היטב, כמו שלמדנו [מכבודו ויקבע] לנו כבודו כלל, שנסמוך עליו, בדבר העדותיות

לגלותה אבל חכמים מוסרים אותו לבניהם ולתלמידיהן פעם אחת בשבוע ואמרי לה פעמים בשבוע' (תוספתא, עדויות ג, ד [מהדורת צוקרמנדל, עמ' 459]; בבלי, קידושין ע"א א').

33 בנוסח התקנה בספר 'שבלי הלקט' (לעיל הערה 2) נאמר: 'כי הפריצים שומעים לרחק אבל לא לקרב'. נוסח זה עומד בויקה הפוכה לעמדת ר' יהודה במשנה, שקבע שאליהו יקרב אבל לא ירחק, והיינו יתקן את עוותתם המרחיקה של אותם פריצים.

34 בנוסח התקנה שב'שבלי הלקט' (לעיל הערה 2): 'ובווי משפחה'.

בענייני הנישואין והגירושין ובדיני הממונות, ומי כשר להעיד בזה, והאם יש השפעה לעדותם של אנשים כגון הנזכרים לעיל בסוג מן הסוגים אם לאו. יורנו הדרתו הקדושה יהדרו אל היאך הדין כאשר הראוהו מן השמים ושכרו כפול.³⁵

המערער במקרה זה היה הבעל הראשון, שנפשו יצאה אל גרושתו, בעיקר משעה שהבחין בהצלחת חי נישואיה השניים. הערער הוגש לאחר שהאישה כבר ילדה בנים – שמספרם לא הוזכר בתשובה – ועל כן אפשר לקבוע שלא פחות משנתיים עברו ממסירת הגט עד הערעור. עילת הערעור הייתה שעדי הגט אינם מקפידים על חמורה כעל קלה, ושעובדה זו ידועה הייתה לכול, דהיינו מעמדם כשל רשעים, הפסולים לעדות. בסופו של יום מצא הרמב"ם דרך להקל בדין האישה ובניה, ותשובתו בעניין זה מרתקת מכיוון שהוא פסק בה בניגוד להלכה שקבע ב'משנה תורה', עובדה שכבר העיר עליה יהושע בלאו, מהדיר התשובה.³⁶

חרמו של רבנו תם, כדרכם של חרמות ותקנות, לא התייחס למקרה פרטי אלא לתופעה כללית. מסגנונו החרף ועוד יותר מכך מעצם הצורך לתקן תקנה יש ללמוד שמהלכי ערעור כאלו, שערערו את הסדר החברתי הקיים – שבעיני רבנו תם היה גם הסדר הנכון – רווחים היו בסביבתו עד שחש אנוס לאזור מתניו ולתקן את התקנה הנדונה. עיון בתשובותיהם של רבנו תם ובני זמנו מלמד שבעיה זו אכן הייתה קיימת בצרפת. כך נאמר בתוספות למסכת גטין:

ומעשה בא לפני רבנו תם באשה אחת שיצא עליה קול אחר נישואיה שנתקדשה לאחר, והיה אותו האיש שיצא עליו קול בחופתה שנישאת לשני. ואמר רבנו תם שאין צריכה גט מן הראשון ומותרת לשני. חדא דקלא דבתר נישואין [קול שיוצא אחרי הנישואין] לא חיישנן, ועוד דכיון שנתקדשה לזה בפניו שריא חזקה אין אישה מעיזה פניה בפניו.³⁷

לאחר נישואיה של אישה יצאה שמועה שהייתה מקודשת לאדם אחר, שאף היה נוכח בנישואיה השניים. רבנו תם פסק שאין ממש בשמועה זו ושיקוליו עמו, אולם לענייני הרי דוגמה פשוטה של לעז על אישה נשואה שהיא למעשה נשואה לאחר. דומה לכך, אך עסיסי וגם מרושע יותר, הוא הסיפור שהביא ר' משה מלונדון:

ומעשה באחד שאמר [ר] קידשתי אחות אשתי קודם שנתקדשה לי זאת ולא גרשתיה, והיא כבר

35 תשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, ירושלים תשמ"ו, סי' ג, עמ' 3.

36 שם, עמ' 4, הערה 3. לדיון בתשובה זו ובמקרים נוספים שבהם תשובותיו של הרמב"ם אינן תואמות את אשר פסק הוא עצמו ב'משנה תורה', ראו: ח' בן-מנחם, 'חקיקה ושיפוט על פי הרמב"ם', הני"ל וב' ליפשיץ (עורכים), דין ויושר בתורת המשפט של הרמב"ם, ירושלים תשס"ד, עמ' 226–228; H. Ben Menahem, 'The Second Canonization of the Talmud', *Cardozo Law Review*, 28 (2006) pp. 37–51. ראו גם: י' בלידשטיין, 'ה"אמת" של הדיין ככלי פסיקה', דיני ישראל, כד (תשס"ו), עמ' 119–160, בייחוד עמ' 146–147.

37 בבלי, גטין פט ע"ב, תוספות, ד"ה 'הולכתא'; ספר מרדכי, גטין, רמז תמח (מהדורת רבינוביץ [לעיל הערה 2], עמ' 813).

נשואה ויש לה בנים, ופלו' [ני] ופלו' עדים והלכו למדינת הים. ובא מעשה לפני רבנו תם, ואמ' דכל זמן שלא באו עדים ליכא למיחש למידי, אפיל' [ו] היא תאמ' [ר] קידשתני אינה נאמנת ליאסר על בעלה...³⁸

כאן ניסה המערער, הבעל עצמו, להפלייל שתי נשים ומספר ילדים בטענה אחת. לטענתו קודם שנשא את אשתו הנוכחית והמוכרת, היה נשוי לאחותה ולא גירשה. אחות זו כבר התחתנה עם מישהו אחר, ונולדו להם ילדים. משמעה של טענה זו הוא שאחות אשתו היא אשת איש החיה באיסור, ושילדיה ממזרים. אולם לא זו בלבד – מעדותו של המערער אנו למדים שלדבריו אשתו הנוכחית ואם ילדיו היא אחות אשתו הראשונה, ואם כך הוא ואשתו חיים באיסור כרת, ועל כן גם ילדיהם נחשבים ממזרים.³⁹ כבר משתי דוגמאות אלו מתברר שהלכות אישות ומערכת המשפט הרבנית נוצלו בצרפת במאה שתים עשרה כדי לערער על מעמדן האישי של נשים שעלולות היו להיות מוכרות כמי שחיו באיסור, ושעל כן היה עליהן לצאת מזוגיותן, וכן על מעמד הבנים שעלולים היו להיות מוכרוזים ממזרים אם תתקבל טענת המערערים. דומה שהסיפור הבא, שהיה מעורב בו ר' יצחק בן שמואל, הוא ר"י הזקן, אחיינו ותלמידו המובהק של רבנו תם,⁴⁰ מלמד שאף אלימות שגבלה בפשיעה נקשרה באותן שמועות. וכך סיפר ר' משה מלונדון:

נשאל ריי"ץ [ר' יצחק] על אחד שהטעה עדים והשביע' [ם] להעיד מה שיאמ' להם, והעידו שקידש אשה אחת. ולבסו' [ף] חזר אחד מן העדים. והשיב שיתן גט מפני הלעז, ואם אינו רוצה ליתן גט יתירנה בלא גט.⁴¹

התמונה כאן ברורה. אדם שכר עדי שקר כדי שיעידו שאישה פלונית התקדשה לו. להוותו של הפושע חזר בו אחד העדים – שמא הרהורי תשובה תקפוהו – וכך התגלתה המזימה. מניעיו של הפושע לא

38 תוספות חכמי אנגליה: קידושין, מהדורת א' סופר, ירושלים תש"ל, עמ' 118 (נדפס גם: א"א אורבך, 'מתורתם של חכמי אנגליה לפני הגירוש', מחקרים במדעי היהדות, א [תשנ"ח], עמ' 123); פסקי הרא"ש, גטין, פרק ט, סי' יג. לסיכום עניין זה על ידי תלמיד של רבנו תם ראו: ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), סי' קמח, עמ' 109. ראו גם: ספר ראבי"ה (לעיל הערה 30), סי' תתקנג, עמ' רה. ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה) ציין שם בשם אביו 'ליתשובת היוחסין של ר"ת המתחלת על שלשה פשעי ישראל'. הטענות שם הן אלו שב'ספר הישר', ועל כן נראה שמקור דברי רבנו תם בתשובה שהוזכרה ב'ספר ראבי"ה', ושלא שרדה בשלמותה. לדעת ר' יוסף קארו שני הסיפורים הללו הם אחד, אולם קשה לקבל טענה זו. ראו: בית יוסף, טור אבן העזר, סי' מח.

39 דרך הצגת הסיפור מתמיהה, משום שכל המקורות המעידים על מקרה זה לא העלו את בעיית ילדי המערער כבעיה הלכתית. אמנם ייתכן שאחות אשתו מתה קודם שנשא את אשתו הנוכחית, ואם כן אין איסור כרת וממזרות, אולם מלשון המקורות משתמע שהדיון עסק לא רק בילדים אלא גם בהיתר לאישה לחיות עם בעלה הנוכח, ומכאן שהראשונה הייתה בחיים כאשר ערער על נישואיה.

40 ראו עליו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 227–260; ח' סולובייצ'יק, יינם: סחר ביינם של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה, תל אביב תשס"ג, עמ' 24–26; הנ"ל, היין בימי הביניים: יין נסך: פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 115–118; א' ריינר, 'ר"י הזקן – בין המשכיות לחידוש: הרהורים בעקבות "יינם" לח' סולובייצ'יק', סידרא, כא (תשס"ו), עמ' 165–174.

41 תוספות חכמי אנגליה (לעיל הערה 38), עמ' 123; ספר מרדכי, סנהדרין, רמז תשי. וראו גם בהערה הבאה.

הזוכרו בתייעוד זה. ייתכן שכוונתו הייתה 'להשפיל הגבוה ולשום שפלים למרום', כלשונו של רבנו תם בתקנתו. ייתכן גם שכוונתו הייתה ליצור זיקת קידושין בינו לבין אישה זו כדי לסחוט ממנה כסף אם תחפוץ להשתחרר מקשר זה. עד כאן לפנינו סיפור דומה לאלו שהובאו קודם לכן, גם אם אלים ומתוחכם יותר. אולם לענייני חשובה עד מאוד פסיקתו של ר"י. כאשר התגלתה מזימת העד הורה ר"י לגבר העבריין לתת גט שלכאורה לא היה נחוץ. אימת הלעז השקרי שעלול היה לצאת על האישה ועל ילדיה הביאה את ר"י להצריך גט במקום שבו לא היה דרוש כלל ועיקר אף לדעתו.⁴² ר"י הודיע שרק אם לא יאות אותו האיש לתת גט, הוא יתיר את האישה בלא גט.⁴³ מן הצד ההיסטורי עיקר חשיבותו של פסק זה במה שהוא מלמד על אימת חכמי צרפת, במקרה זה ר"י הזקן, מפני אותן שמועות זדוניות שהיו כלי נשק במאבקים המעמדיים בקהילות צרפת. קרוב לוודאי ששמועות אלו פעלו את פעולתן גם אם לא היה להן משקל של ממש מבחינת השיקול ההלכתי, ועל כן במקרה זה דרש ר"י לתת גט מיותר, כדי 'להסיר לעז ודיבה ולפרסם התרתה לכל'.⁴⁴

המקרים שהובאו עד עתה אינם אלה שתקנת רבנו תם עשויה הייתה להביא להם מזור, שהרי תקנה זו נועדה למנוע לעז באמצעות ערעור על גטין לאחר נתינתם, בעוד שבמקרים שהוצגו עד עתה היה ערעור באמצעות טענת קידושין קודמים שאמורים היו לאסור את הנוכחיים והמוכרים. בספרות ההלכה לסוגיה נדונו גם מקרים רבים של ערעור על גטין, אם כי כוונות הזדון ורוע הלב שבדוגמאות הקודמות לא תמיד צפו על פני השטח בבהירות רבה כל כך.

ב'ספר אסופות' נכתב:

השיב רבינו תם לבני פריש על הגט שנכתב ויצא קול שלא נכתב כהילכתו, שהיה בו דלת נראית כיווד, ואיינו ינוקא דלא חכים ולא טיפש כדאית' [א] במסכת מנחות גבי תפילין.⁴⁵

סיפור מורכב קצת יותר נמצא בספר 'עץ חיים' לר' יעקב חזן מלונדון:

מעשה בבחור שנתן גט לאשתו ונשאת לאחר וקודם נשואין בא הבחור לפני רבנו תם והוציא

42 בהעקת התשובה שב'ספר מרדכי' הסביר ר"י מדוע יכול העד לחזור בו למרות הכלל 'כיון שהגיד שוב אינו חוזר ומגיד' (בבלי, מכות ג ע"א; כתובות יח ע"ב ועוד), המונע חזרה מעין זו. וכך נאמר שם: 'והשיב ר' להצריך גט להסיר לעז ודיבה ולפרסם התרתה לכל. ולולי כן [לולי חשש הלעז] לא היתה מוזקת לכן, כי מן הדין יש לפוטר בלא גט, כי עדות זו שבאים לאוסרה צריכה דרישה וחקירה הואיל והיא מכחישתן וכל זמן שלא נחקרה עדותן יכולין לומר' מבודין היינו, דמאי שנא מעדים שהעידו שהוא בן גרושה וחלוצה דתני' בתוספת' יכולין לומר מבודין אנו לבטל עדותן כל זמן שלא נחקרה עדותן בב'ד' (ההעקקה על פי 'ספר מרדכי', כ"י בודפשט, ספרייה לאומית, fol. 1, עמ' 409).

43 קביעה זו מופיעה רק בנוסח התשובה שב'תוספות חכמי אנגליה' ואינה בעדי הנוסח שב'ספר מרדכי'. ראו לעיל הערה 41.

44 על פי נוסח התשובה ב'ספר המרדכי' (לעיל הערה 41). תופעה דומה גם אם חריפה פחות יש ב'הלכות הגט אשר יסד רבינו יצחק ב"ר שמואל': 'והדבר צ"ע [צריך עיון] אם צריך בכל עדים כדפ' [רישית] בכל צווי הבעל לסופר ובכתיבת הסופ' [לשמה והמתמיר לעשות שניהם בבת אחת לאפוקי נפשיה מפלוגת' דרב אלפס מפני דבת רבים על זה אין לפטפט ותבא עליו ברכה' (מהדורת א' קופפר, קביץ על יד, ס"ח ו [טז] [תשכ"ו], עמ' 126).

45 כ"י ניו יורק, ד' פינברג (לשעבר כ"י לונדון, מונטיפיורי 134), דף 150א.

לעז על הגט שכדת משה היה כתוב בריש. וכשבא לחופה לא רצו [רצה] ליהנות מן הסעודה והכריח רבנו [תם] לכתוב הגט כשר. ואומר ר"ת שיש לחוש לאותו קול וכן לכל קול היוצא מקדושין וגירושין אפילו ידוע שלא ימצא לבסוף אמת [כך!], כיון שקול פסול הוא [...] ורצה ר"ת להוציא השני זאת שנשא אחרי הקול.⁴⁶

בשני מקרים אלה של ערעור על גט קיבל רבנו תם את הערעור, והגדיל לעשות בדוגמה השנייה: הוא לא רצה ליהנות מסעודת הנישואין של האישה הגרושה, והוסיף וקבע 'שיש לחוש לאותו קול וכן לכל קול היוצא מקידושין וגירושין אפילו ידוע שלא ימצא לבסוף אמת'. הקביעה העקרונית שיש לחוש לשמועות היוצאות בענייני גטין וקידושין גם אם ברור שהן חסרות ביסוס ואינן אמתיות, דומה במהותה לפסיקתו של ר"י שהבאתי לעיל בעניינו של עד השקר,⁴⁷ פסיקה שבה הצריך ר"י גט אף שעדי הקידושין היו מבחינה הלכתית עדי שקר בלתי קבילים בעליל. בשתי הפסיקות נדמה שההשלכות של הלעז האפשרי, של השמועה הרעה, הביאו את בעלי ההלכה, רבנו תם ור"י הזקן, לדרוש דרישות שהם עצמם הודו בפה מלא שאינן נחוצות על פי שורת הדין.

המקרים שהבאתי עד עתה מלמדים שרבנו תם עמד חלקית בכלל שכלל, ושעל פיו יש לחוש לכל קול היוצא על קידושין וגירושין: בעוד שאת הערעורים בענייני קידושין הוא לא קיבל כל עיקר, הרי את הערעורים שהובאו לפניו על גטין נטה לקבל. כיוצא באלה הם דבריו שהובאו בתוספות למסכת גטין:

מעשה בא לפני ר"ת שיצא על גט אחד קול פסול ונתנו גט שני מפני הלעז, ולא הצריכה ר"ת להמתין ג' חדשים⁴⁸ מזמן גט שני, כיון שהראשון היה כשר ולא היה גט שני אלא מפני חששא דלעז.⁴⁹

הגט הראשון היה כשר, ובכל זאת הצריך רבנו תם לתת גט נוסף, 'מפני הלעז', 'מפני חששא דלעז'. כמו במקרים הקודמים, הערעור ראוי היה להידחות מכול וכול, כפי שכתב רבנו תם עצמו, ולמרות זאת מאימת הלעז והשלכותיו הצריכו רבנו תם וממשיך דרכו ר"י הזקן גט נוסף, ששניהם הודו בייתורו.

46 ר' יעקב חזן מלונדרין, עץ חיים: הלכות פסקים ומנהגים, ב, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשכ"ד, עמ' קצח; הגהות מרדכי, גטין, רמז תסח, בשינויים. נוסח קרוב מאוד לנוסח המופיע בספר 'עץ חיים' נמצא ב'ספר מרדכי', כ"ו ורצ"ל, סמינר הבישופות 235 C, דף 353 א. על חשיבותו של כתב יד זה להכרת שדה ההלכה והספרות הרבנית באנגליה ראו לעת עתה: P. Roth, "The Men of the Islands": A Survey of Research on Medieval English Rabbinic Scholarship, 1948-2012, M. Butler and M. E. Frankston (eds.), *Essays for a Jewish Lifetime: The Burton D. Morris Jubilee Volume* (in press)

47 ראו לעיל הערה 41 וסמוך לה.

48 אישה גרושה יכולה להינשא בשנית רק לאחר שחלפו שלושה חודשים ממועד הגירושין. ראו: בבלי, יבמות מא ע"א – מב ע"א. במקרה זה הצריך רבנו תם גט שני אולם לא דרש המתנה שלושה חודשים, מפני שהגט היה נחוצ רק בגלל חשש הלעז.

49 תוספות בבבלי, גטין צ ע"א, ד"ה 'הלכתא'. ראו גם: פסקי הרא"ש, גטין, פרק ט, סי' יד, ושם חלק ר"י על מסקנת רבנו תם.

קרוב הדבר שפסיקות אלו והדומות להן, שנטו לקבל ערעורים בקלות יתרה, ולייחס להם משקל חברתי גם אם לא הלכתי, גרמו לריבויים. מעתה כל בעל שחפץ לנקום בגרושתו ובילדיה מזיווגה השני, או כל עבריין שעמד על הפוטנציאל הסחטני שהיה גלום במסורת הלכתית נוהגת זו, יכלו לערער על הגט בתואנות שונות ומשונות, וערעורם היה משאיר את חותמו. הרגישות ההלכתית-החברתית שביקשה ששום גט לא יהיה מושא לערעור וללעז הבא בעקבותיו, הפכה את פניה והחלה לייצר כבמטה קסם עוד ועוד ערעורים, שהרי גם אם אלה לא התקבלו בסופו של דבר, הם יצרו לעז וקול שליליים על מושאי הערעור. לדעתי מצב מביך זה הוא שהביא לבסוף את רבנו תם לנסות לסגור את הפרצה באמצעות החרם שאסר לחלוטין לערער על גט משעה שניתן. במילים אחרות, הקלות הבלתי נסבלת שבה קיבלו בעלי הלכה בני הזמן ערעורים על גטין, היא שזימנה – ושמא אילצה – את רבנו תם לצאת בחרם החריף והחד, שבמהותו היה מזוור נוהלי לבעיה שבסיסה בהווה החברתית הקשה של קהילות ישראל בימי הביניים ובדרכי פסיקת ההלכה של חכמי הזמן.

ג. התקבלות החרם (או שמא: אי התקבלותו)

סביר להניח שמשותקן החרם, הפסיק רבנו תם עצמו לקבל ערעורים על גטין. מכך נגזר שהערעורים שאליהם נדרש, ושהבאתי לעיל, קדמו למועד תיקון החרם. הסבר פשוט זה לא הוצע על ידי בעלי הלכה מובהקים, שכדרכם לא רצו לראות אפילו בחרם, שמטבעו תוקן ברגע נתון, מהלך של שינוי בהלכה. כך כתב ר' משה איסרליש (רמ"א) בתשובה:

ועל דבר המעבירים קול על מהר"ר [מורנו הרב רבי] מן יצ"ו [ישמרהו צורו ויחיהו] ואומרים שעבר על חרם ר"ת ותלמידיו שהוציא לעז וערער על הגט לפוסלו מטעמים הנ"ל, נראה לנו בזה שלא עבר על החרם כלל. כי ר"ת ותלמידיו לא גזרו רק על מי שראה הגט קודם המסירה ושתק מלערער עד אחר המסירה או על מי שניתן הגט שלא בפניו ואומר אילו הייתי שם הייתי מערער על העדים או על הגט כדאיתא במרדכי סוף גיטין, כי זה שסתם דבריו ודאי ללעז קא מכוין וחל עליו החרם, אבל מי שניתן הגט שלא בפניו ומצא אח"כ פסול מה בגט ומפר' [ש] ואומר שפסול מטעם זה ומטעם זה, לא עלה על לב ר"ת ותלמידיו מעולם לסתום פיו מלומר את אשר בלבו ואדרבא יישר כחו כדי שהאשה לא תנשא לאיש עד שתקבל גט כשר.⁵⁰

כהוכחה לדבריו הביא רמ"א את הערעור שקיבל רבנו תם,⁵¹ וסיים את דבריו:

ומדלא חרימם ר"ת, משמע שלא עברו על החרם, והיינו ע"כ מטעמא שהיו מפרשים ואומרים שפסול מטעם הנראה בעיניהם. ולא להוציא לעז נתכוונו רק כוונתם היתה בזה לש"ש [לשם שמים] ומ"מ [ומכל מקום] חששו להפסול ההוא ונתנו גט שני.

50 שו"ת רמ"א, מהדורת א' זיו, ירושלים תשל"א, סי' נו, עמ' רסט.

51 ראו לעיל סמוך להערה 49.

פרשנותו של רמ"א לחרם הערעור של רבנו תם עיקרה אותו מתוכנו וסירסה לחלוטין את כוונתו המקורית. בכך לא היה רמ"א ראשון – כבר קדמו בעניין זה, גם אם לא באותו טיעון, ר' יוסף קולון (מהרי"ק):

לפי הנלענ"ד [הנראה לעניות דעתי] לא תקן הגאון ר"ת אלא בדרך הוצאת לעז במילתא דלא פסיקא או שבא לקנטר ולפגום ואומר שהגט פסול, אבל ת"ח [תלמיד חכם] שרואה בגט אחד פסול פשיטא ופשיטא דבזה לא דבר ר"ת, דאדרבה מחויב הוא לשאול על זה מפי הגדולים כדי לאפרושי מאיסורא. וזה דבר פשוט עד כי אין צריך להאריך בו כלל.⁵²

מהרי"ק ורמ"א הפכו אם כן את תקנת רבנו תם על פיה ועיקרו אותה לגמרי ממגמתה ומתוכנה.⁵³

52 שו"ת מהרי"ק, מהדורת ב"ש דויטש וא' שלזינגר, ירושלים תשמ"ח, שורש לו, עמ' עד. רמ"א הזכיר את דברי מהרי"ק. ראו: שו"ת רמ"א (לעיל הערה 50), סי' נח, עמ' רעו. בדומה לכך ראו בשו"ת מהר"ם לובלין, ירושלים תשל"ז, סי' ככג, עמ' 110. לעומת אלו ר' ישראל איסרליין קיבל את החרם ללא סייג: 'זלמעורר מוכיר גזירת הקדמונים רבנו תם והרבה גדולים שהיו בימיו שהחרימו חרם חמור שלא להוציא שום לעז על הגט לאחר שניתן. ואומר אני כי פורץ גדר זה ינשכנו נחש, ויהא מוחזק לי למוחרם גמור מאן דהוא ואיך שהוא שמו, המוציא ומחזיק וכל בית ישראל יהיו נקיים' (ר' ישראל איסרליין, תרומת הדשן: פסקים וכתבים, מהדורת ש' אביטן, ירושלים תשנ"א, סי' מו, עמ' שמג). ראוי לציין שלאור סמכותו של מתקן התקנה, רבנו תם, ובהתחשב בחומרתה ובחריפות סגנונה, צפוי היה שבני הזמן יזכירוה וידונו בה – בין מתוך הסכמה ובין כדי לחלוק עליה – ולא היא. התקנה נכנסה לספר הישר, ספרו של רבנו תם, בשלב מאוחר וספק אם בידי רבנו תם עצמו – כך עולה ככל הנראה מן המילים הכתובות שם לאחר החתימה 'יעקב בר מאיר': 'זה הגיה הרב מחדש'. מ'ספר הישר' הועתקה התקנה בספר 'שבלי הלקט' האיטלקי באמצע המאה השלוש עשרה, והעתקה נוספת מופיעה כאמור ב'ספר מרדכי' האשכנזי, שנכתב בשליש האחרון של המאה השלוש עשרה. אם כן חלפו קרוב למאה שנים מתיקון החרם ועד העדויות הטקסטואליות הראשונות שלו. להבאת החרם שלא בשמו של רבנו תם ראו: 'צריך לשים חרם על כל העומדים שם שלא יוציאו לעז על הגט' (הגהות רבנו פרץ לסמ"ק, ב, מהדורת י' הר"ש שושנים, ירושלים תשל"ז, עמ' קמח). משם הובאו הדברים בשמו של רבנו פרץ בטור, אבן העזר, סוף סי' קנד. במאה החמש עשרה ציטטו את החרם מהרי"ק, שדבריו הובאו בגוף המאמר, ור' ישראל איסרליין, שדבריו הובאו בראש הערה זו. אין לתמוה על היעדרה של תקנה זו מספרות התוספות הצרפתית, שכן תקנה מטבע הדברים יונקת את כוחה לא מן התהליך הפרשני, שהוא הדומיננטי בספרות התוספות. לעומת זאת מעניינת ומפתיעה העובדה שבני אשכנז כר' אליעזר בן נתן (ראב"ן), בן זמנו של רבנו תם, נכדו ראב"ה, תלמידו ר' יצחק מווינה בעל 'אור זרוע' ומהר"ם מרוטנבורג לא הזכירו תקנה זו. נדמה שהראשונים להזכירה היו חכמים בני דור תלמידי מהר"ם, דהיינו יותר ממאה שנים לאחר כינונה. ר' פרץ מחבר 'הגהות הסמ"ק' ראה עצמו כתלמיד מהר"ם, וראו על כך: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 576–577.

53 על הפעלת חרם רבנו תם בלונדון בשלהי שנת תס"ו ועל פולמוס רחב שנסב על פרשנות החרם ועל תפוצתו ראו: מעשה רב: פה"ק לונדון [...] ונחקק בעט ברזל [...] שיהא למשמרת [...] ללמד [...] נגד פורשי רשת [החרם], אמסטרדם תס"ז, דפים א' ע"א–ו ע"ב. על התחושה שחרם זה לא התקבל בפועל אפשר ללמוד מן הנאמר בסוף התדיינות זו: 'כיון שראו שלא נתפשט הגזירה של ר"ת ברוב ישראל, תדע דהא הבי' [הבית יוסף] אינו מוזכרו א"כ [אם כן] לא נתפשט במדינתו ובכל המדינות הרחוקים יותר וראו שהרבה נכשלים בזה וא"א [ואי אפשר] לפרוש לעולם מן הנכשלים, הוי כגזירה שאין רוב הציבור יכולין לעמוד בו' (שם, דף ו ע"ב). תודתי לידידי ר' משה דוד צ'צ'יק, שהעמידני על תעודה זו. בשלהי ניסן תשע"ג ניתן גט בבית הדין הרבני האזורי בתל אביב, ולאחר נתינתו הוסיף הרכב בראשות הרב צבי בן יעקב את הצו דלקמן: 'לאחר סדור הגט – ובמותב תלתא – הוציא בית הדין חרם על כל מי שיוציא לעז על הגט בכל דרך שהיא, וכמבואר בשו"ע [בשולחן ערוך] אהע"ז [אבן העזר] קנד, כב, וז"ל [וזה לשונו]: "צריך להטיל חרם על כל העומדים בשעת נתינת הגט, שלא להוציא לעז על הגט. רמ"א – ומוכרין שר"ת גזר בכנופיא עם תלמידיו על מי שמוציא לעז על הגט הניתן", בנוסף על האמור, בית הדין מוציא בזאת צו האוסר הוצאת לעז או ערעור על הגט בכל דרך שהיא – בכתב או בע"פ – ובכל דרך שעשויה לגרום נזק או הטרהדה כלשהי

השוואת נוסח החרם או התקנה לפרשנות שהציעו מהרי"ק ורמ"א מלמדת שפרשנותם אינה תואמת את כוונת רבנו תם בעת שתיקן את החרם. גם מאיגרות שכתב רבנו תם אל בני זמנו עולה שהוא ראה לאסור כל סוג של ערעור, היה המערער אשר היה, היה בית הדין שדן בערעור אשר היה, הייתה העילה לערעור אשר הייתה.

ב'ספר הישר' הובאו שתי איגרות משל רבנו תם העוסקות באישה שקיבלה גט מבעלה שהמיר דתו.⁵⁴ משתי סיבות יצא ערר על גט זה: משום שהתברר שהעדים החתומים עליו חתמו רק לאחר מסירתו לאישה, ומכיוון ששם המומר שניתן לו בעת המרתו, לא הופיע בגט. האיגרת הראשונה מבין השתיים הללו ב'ספר הישר' היא תשובת רבנו תם לר' יום טוב בן יהודה – בן דודו הזקן ומורו – שקיבל את הערעורים על גט זה ופסל על פיהם את הגט. והאיגרת השנייה שם היא תשובת רבנו תם לאבי האישה שהתענגה בעקבות פסילה זו. אולם מלשון התשובות ומהקשרן ברור שסדר התשובות ב'ספר הישר' אינו סדר כתיבתן: לאחר שפסל ר' יום טוב את הגט, פנה אבי האישה אל רבנו תם כדי שיחווה דעתו על פסילה זו; תשובת רבנו תם לאבי האישה העגונה הייתה תשובתו הראשונה בעניין, ובעקבותיה באה האיגרת לר' יום טוב, וזאת על פי בקשה מפורשת של האב ובאי כוחו.⁵⁵

בשתי האיגרות שלל רבנו תם את עמדת ר' יום טוב בשלל טענות, ולקראת סיומה של האיגרת אליו החריף את נימתו: 'ומאוד מאוד אני מבקש פניך לחזור בכך, כי כמה בני אדם הוציאו דבה ולא יכלו לתקן עוותתם, ואין בגט זה שום דופי'. שוב חזר רבנו תם לבעיית הוצאת הלעז ונימוקו עמו: 'כי כמה בני אדם הוציאו דבה ולא יכלו לתקן עוותתם'. הדיבה והלעז היו בעיניו תהליכים שאין לחזור מהם,

לאשה או למקורביה [...] בפרט, בית הדין מורה בצו ומתרה בבעל ובקרוביו, כי אם יוציאו לעז או ערעור על הגט, בכל דרך שהיא שעלולה לגרום נזק כזה או אחר לאשה – שאותה אמלל הבעל באכזריות וברשעות מרובה במשך שנים, ואף שהזהיר בפני ביה"ד [בית הדין] כי האשה מאוסה בעיניו וכינה אותה בכינויי גנאי והביע בפני בית הדין את רצונו להתגרש ממנה, הרי כל מעייניו להוציא כספים שאינם מגיעים לו ע"פ דין, וניכר מהתנהגותו ומהתנהגות מקורביו כי ייתכן שברעתו להמשיך ולהתעלל באשה, ככל הנראה בהפעלת אמצעי סחיטה כנגד האשה ומקורביה – שאם יעשה איוו פעולה בכל דרך שהיא להוצאת לעז על הגט, הרי בהתאם לאמור בחוק הנ"ל, בית הדין ידון את הנ"ל למאסר ממושך בהתאם לחומרת העבירה, וכן לקנס כספי גבוה, הכול בהתאם לחומרת העבירה' (תיק 24/332036). תודתי לידידי פרופ' עמיהי רדיונר, שיידעני על פסיקה חדשה זו, ואף הוסיף וכתב לי בדוא"ל ביום יט באייר תשע"ג שלמיטב ידיעתו איום בעונש כה חמור מתוך זיקה לחרם הוא חידוש של ממש במערך בתי הדין בישראל.

54 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כה-כו, עמ' 42-47. תשובה כה, שהיא התשובה לר' יום טוב בן דודו של רבנו תם, נמצאת בקובץ התשובות של 'ספר הישר' המופיע בסופו של כ"י ירושלים של 'ספר הישר' (כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 4° 370 Heb.). לעומת זאת תשובה כו, שהיא תשובה נוספת באותה פרשה, הוספה על ידי רונטל, ולמקורה ראו: ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), עמ' 448. מקבילה לתשובה זו ראו: שבלי הלקט (לעיל הערה 2), סי' צג, עמ' 188.

55 עובדה זו נלמדת מדברי רבנו תם בסוף מכתבו לר' יום טוב: 'ואתה [ר' יום טוב] מדקדק בדברים שאין בהם ממש ונראה כי טינא טמונה יש בלבך עליהם ואני שלחתי אל החתומים הנה ראיותי בהעברה ובקשו ממני לסדרם ולשלחם לך וחתמו מתחת ותמחו עליך איך אמרת שגעון לכתוב שם גיות עיקר' (ספר הישר: חלק התשובות [לעיל הערה 4], סי' כה, עמ' 45). 'החתומים מטה' היו ככל הנראה באי כוחו של האב שטיפלו בעניין מטעמו, והם שביקשו מרבנו תם שיכתוב את דעתו גם אל ר' יום טוב. בפרק הזמן שבין כתיבת האיגרת הראשונה (אל אבי הנערה) לשנייה (אל ר' יום טוב) התחדשו לרבנו תם פרטים מספר על הבעיות שבגט, ואפשר לזהות שינויי מגמה והדגשה גם בטיעוניהם ההלכתיים.

ואמירת אגב זו חושפת טפח נוסף של ממדי הבעיה החברתית שזיהה רבנו תם בסביבתו. כאמור הוא ניסה להיאבק בבעיה זו באמצעות החרם, אבל לא רק באמצעותו, והפרשה המוזכרת כאן תוכיח, שהרי בה פעל רבנו תם כערכאת ערעור על פסק של מורו ר' יום טוב, וביטל ללא היסוס את הפסק. קבלת ערעור על פסקים שניתנו הייתה נדירה מאוד בשדה התרבות האשכנזי-הצרפתי בן הזמן, ורבנו תם היה היחיד מחכמי התקופה שטיפל בערעורים כאלו. אולם סקירת מקרי הערעור שדן בהם רבנו תם מלמדת שכולם היו בענייני גטין, בעוד שבתחומים אחרים הוא ראה כל בית דין כסוברני וכסופי בהחלטותיו במקומו.⁵⁶ ברור אפוא שענייני גטין קבעו ברכה לעצמם בתודעתו ובמשנתו של רבנו תם, וקרוב לוודאי שהמצוקה החברתית שעמדתי עליה לעיל, ושבאה לידי ביטוי בניצול ההלכה ומוסדותיה, היא שהניעה אותו לפעול כסמכות עליונה בתחום זה דווקא.

כאשר הגיע ערעור האב אל רבנו תם, הוא מיהר להשיב לו באיגרת ובה הכשיר את הגט והתיר את הבת לנישואין שניים בלא ליידע את ר' יום טוב. רק משנתבקש רבנו תם על ידי באי כוח האב לכתוב את דבריו גם אל ר' יום טוב, הוא עשה זאת. את האיגרת אל ר' יום טוב פתח רבנו תם בדחייה מוחלטת של פסקו: 'נפלאות ממני ורחוקה היא דעת החיצונה ורוח אחרת אשר לקחת לעגן את בת ישראל לתלות בדבר הבאי, ולא טוב הדבר אשר אתה עושה קרובי ר' יום טוב'.⁵⁷ דעת מורו ר' יום טוב היא 'דעת חיצונה ורוח אחרת'⁵⁸ התלויה ב'דבר הבאי' – כבר ביטויים אלו שנקט רבנו תם מבהירים את מידת החומרה שבה ראה את עצם קבלת הערעור בידי ר' יום טוב. לענייני חשוכות יותר התבטאויות רבנו תם המתייחסות למערערים שפנו אל ר' יום טוב: 'טועה אתה טעות גדולה, וקולר תלוי בצוארך, ובקש רחמים על עצמך, שאותם העדים שהעידו לפניך רשעים היו שלא היה לך לקבלן אלא בפני בעל דינם ועל פי החרם, ואם כן לא היה בהן ממש'. ר' יום טוב טעה 'טעות גדולה', וקולר תלוי בצוארו, עד שראוי היה לו לבקש רחמים על עצמו מפני שחטא בשתיים. בראש ובראשונה בכך ששמע וקיבל ערעור שלא בפני בעל הדין האחר, דהיינו האישה הצעירה שכבר קיבלה את גטה. ר' יום טוב הוסיף חטא על פשע לדעת רבנו תם בקבלו ערעור למרות החרם שלו, של רבנו תם, שאסר קבלת ערעורי גטין בכל מקרה.

בסופה של האיגרת שנמענה העיקרי היה ר' יום טוב, ושהעתק שלה נשלח אל אבי הבת,⁵⁹ פנה רבנו תם בפנייה ישירה אל האב:

ואתה הנדיב אבי הבת תשיא את בתך להגון לה, כי אין לחוש לדברי המליוזין ולא ימצאו ידיהם

56 ראו: ריינר, בתי הדין (לעיל הערה 23), עמ' 584–586.

57 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כה, עמ' 42.

58 הביטוי 'דעת חיצונה' אינו מוכר, אולם ייתכן שרבנו תם שאל אותו מהביטוי 'ספרים החיצונים' (משנה, סנהדרין י, א) או מ'משנה חיצונה' (מדרש תנחומא, קרח יב [ירושלים תשכ"ט], דף עד ע"א), שני ביטויים בעלי משמעות שלילית. מקור הביטוי 'רוח אחרת' בפסוק 'ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עמו וימלא אחריו' (במ' יד 24), ובהקשר המקראי זהו ביטוי חיובי בעליל, שלא כמו בשימוש שעשה בו רבנו תם.

59 הקביעה שהעתק של האיגרת נשלח אל אבי הבת מבוססת על הפנייה הישירה של רבנו תם גם אל אבי הבת באותה איגרת. גם הניסוח 'ואתה הנדיב אבי הבת תשיא את בתך להגון לה', מלמד על פנייה מן הנמען המרכזי של האיגרת אל נמען משני.

ורגליהם וכשלו במיעוטם, כי אין תלייתם תליה ויצא הדבר להיתר. וגם העדים אשר אמר קרובי [ר' יום טוב] שהעידו לפניו, ראויים הם נידוי ויבדוק מי הם ואבינה לאחריהם. ושלום.⁶⁰

לתופעה זו אין אה ורע בספרות השו"ת בת הזמן, ואולי לא רק בת הזמן. לא די שרבנו תם ביטל פסק שנתן חכם אחר, אלא שכאשר שלח אל אותו חכם את מכתבו, הוא שלח העתק אל המערער ובו הודיעו שאין כל ערך לפסיקת החכם הראשון שדן בעניין – ואתה אבי הבת תשיא את בתך להגון לה. אם לא די בזאת, הרי רבנו תם תיאר את המלזים – ספק כוונתו למערערים, ספק לדיין שטיפל בדין זה, דהיינו ר' יום טוב – כמי ש'לא ימצאו ידיהם ורגליהם',⁶¹ כמי ש'כשלו במיעוטם', עד שקבע ש'אין תלייתם תליה'. קרוב לוודאי שמהלך חריג זה והתבטאויות חריגות אלו קשורים היו למאמציו של רבנו תם להחזיר לתוך עולמם של בעלי ההלכה את החרם שיזם, ועל כן קבע במפורש וללא היסוס שאין כל משמעות לערעור ולהוצאת הלעז. אם לא די בזאת, הרי דבריו של רבנו תם בהמשך, 'גם העדים שהעידו לפניו ראויים הם נידוי ויבדוק מי הם ואבינה לאחריהם', נשמעים כאיום מרומז, ומלמדים שהוא ראה את חרמו כחרם פעיל עד שאחת דינו של המפר אותו להיות מנודה.

מאירת זו של רבנו תם עולה בבחירות רבה ובצורה שאינה משתמעת לשתי פנים תחושת האיום החברתי שחש מול תופעת ערעורי הגטין ותוצאותיה. הוא ניסה לשרש תופעה זו בשלל דרכים: תיקון החרם ושכנוע בעלי ההלכה בני זמנו לאמצו, ביטול פסקים שהתקבלו בהם ערעורים, ובקשה לזיהוי המערערים כדי שהוא עצמו יוכל לנדותם ולהבין לאחריהם.⁶²

ד. סדר הגט לרבנו תם ותפקידו במאבקו בתופעת הערעור

דומה שמאבקו של רבנו תם בתופעת ערעורי הגטין היה רחב עוד יותר. בראש אחד מסעיפי 'ספר הישר' מופיעות המילים 'תופס הגט' ולאחריהן בא נוסח הגט הראוי בעיני רבנו תם.⁶³ בכך אין חדש – טופסי גטין ששימשו דוגמה לדרך הראויה לכתוב בה גט מוכרים לנו כבר מספרות הגאונים, ובצרפת עצמה קדם ר' יוסף טוב עלם לרבנו תם בעריכת גט לדוגמה מסוג זה.⁶⁴ אך נדמה שיש חידוש של

60 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), ס' כה, עמ' 45.

61 'ולא ימצאו ידיהם ורגליהם' רומז לאמור בבבלי: 'לא מצא ידיו ורגליו בבית המדרש' (גטין מח ע"א; יבמות עז ע"ב).
62 מניסוחו של רבנו תם עולה שגם בעיניו לא חל הנידוי מאליו אם ערער מאן דהוא על גט, שהרי כאן דרש רבנו תם פרטים על המערערים כדי שיוכל לנדותם. לעניין זה ראו: שציפנסקי, התקנות בישראל (לעיל הערה 3), עמ' קסא.

63 ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), ס' קלט, עמ' 101; שבלי הלקט (לעיל הערה 2), עמ' 185.

64 בספרות הרבנית בת הזמן הוזכר 'תיקון הגט של רב יהודאי גאון'. ראו: 'זוה תיקון הגט מפי מר רב יהודאי' (ספר האורה, ב, מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה, ס' קבו, עמ' 219). ככל הנראה תיקון גט זה היה חלק מספר שטרות של רב יהודאי גאון. לעניין זה ראו: ע' פוקס, 'תשובות אשכנזיות בעניין "מתנתא טמירתא"', קבץ על יד, ס"ח כ [ל' (תשע"א)], עמ' 113, הערה 38. ראו גם: 'מי יגלה עפר מעיניך ר"ת שכתבו עליך שאתה מצריך לכתוב מקום לידתו וכן כתוב בתופס גט של רבינו תם, אך בכל שאר טופסי גטין של הגאונים לא נכתב אלא מקום דירה' (ספר ראבי"ה [לעיל הערה 30], עמ' קמה). וראו שם בהפניות המהדיר לטופסי גטין נוספים מספרות הגאונים. ר"י הוקן הזכיר את טופס הגט של ר' יוסף טוב עלם כ'תיקון הגט'. ראו: קופפר, ספר המרדכי (לעיל הערה 44), עמ' 141. ככל הנראה

ממש בסמוך לטופס זה, בטקסט שכותרתו: 'ההילך משפט הגט והלכתו כמו שסידרתיו ושלחתי לבני פריש'.⁶⁵ לאחר כותרת זו מופיעה מערכת הוראות בדבר הדרך הנכונה לבצע את תהליך הגירושין כולו, מכתבת הגט ועד מסירתו. רבנו תם עצמו העתיק חיבור זה 'בתחילת ספ' [ה'הלכו' [ת] גדול' [ות] דרב יהודאי של אספמיא שהיה שלו',⁶⁶ וכך היה 'סדר/תיקון הגט' לדגם כתיבה לבני התקופה ולבאים אחריהם; הם אימצו סוגה זו בחום, והיא זכתה לתפוצה רבה מאוד במאה הארבע עשרה באשכנז.⁶⁷ מקום נכבד בתיקון גט זה הוקדש לדרך הראויה לכתוב אותיות ומילים שהיו ידועות כבעייתיות. לשאלה מסוג זה נדרש רבנו תם על ידי בני פריז כפי שעולה מתשובה ב'ספר אסופות' שהוזכרה לעיל.⁶⁸ כנהוג באשר לכתבי הקודש בדקו דייני פריז את רמת הקריאות של אותיות גט שיצא קול שנכתב שלא כהלכתו, בידי ילד 'דלא חכים ולא טיפש'.⁶⁹ מה היו תוצאות הבדיקה ומה היה פסקם של חכמי פריז

טופס זה היה חלק מ'סדר תיקון שטרות שכתב ריט' ע'. לעניין זה ראו: א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 72-73.

65 במקבילה שב'מחזור ויטרי' נאמר: 'והי לך משפט הגט והילכתו כמו שסידרו רבינו יעקב בר' מאיר וזה לשונו וכן שיגר לבני פירפונין וזה לשונו' (מחזור ויטרי [לעיל הערה 28], סי' תקמא, עמ' 782). העדות על כך שנמעני 'משפט הגט' היו בני פירפונין היא יחידאית ומופיעה רק בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 27200-27201 (מרגליות 655) של מחזור ויטרי, שעל פיו הדפיס הורוויץ את מהדורתו. גם כפילות הביטוי 'וזה לשונו' מלמדת שמשפט זה נוסף ממקור אחר. בכל המקבילות האחרות נאמר שמשפט הגט נשלח לפריז. ראו: 'תיקון סדר הגט ששלח לבני פריש' (ר' יצחק בן משה מוינה, אור זרוע, א, ז'טומיר תרכ"ב, סי' תשטו, עמ' תרנג); 'סידור הגט ששלח לבני פריש' (שם, סי' תשיח, עמ' תרו); וכן: שבלי הלקט (לעיל הערה 2), עמ' 185. על כן סביר להניח ששם העיר הופיע בצורה מקוצרת, פר', ומשעתיק השלים את הקיצור בצורה מוטעית. בשם פירפונין התכוון המוסיף לפירפוניאן שבפרובנס, אולם אין כל אכזר של יהודים בעיר זו עד שנת 1185, עובדה המקשה אף היא לקבל את מסורת הנוסח שבכ"י לונדון הנזכר. ב'ספר מרדכי' נכתב: 'מעשה היה בפורינין באחד שהיה טבחו וטבחא ואפסדיה ר"ת [לסעודת החתונה, מכיוון שרצה לשאת את אשת חמיו] [כ"י ורצ"לי, סמינר הבישופות C 235, דף 286א]. יישוב זה אינו פירפוניאן אלא פרובינש שבצפון צרפת, וראו: ר' אהרן הכהן מלונגיל, ארחות חיים, ב, ברלין תרנ"ט, עמ' 105. ראו גם: גרוס (לעיל הערה 3), עמ' 493-495. ככל הנראה רבנו תם תיקן ועדכן חיבור זה, ומכאן נובעים חלק מן השינויים שבין עדי הנוסח. ראו: 'במנהגותא בתרא [של 'ספר הישר'] הוסיף הרב בתיקון הגט תופס הגט כהלכתו' (ספר הישר: חלק החידושים [לעיל הערה 2], סי' קמ, עמ' 103). נוסח גט התואם את עמדת רבנו תם מופיע שם בעמ' 101. ראו גם: י' קאפה, 'תשובות רבינו יעקב מרומגו', קבץ על יד, ס"ח ז [יז] (תשכ"ח), עמ' 91 והערה 1 שם.

66 כך על פי עדות ר"י הזקן. ראו: קופפר, ספר המרדכי (לעיל הערה 44), עמ' 131. על תופעה זו ראו: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי התוספות, ירושלים תשס"ז, עמ' 279-281.

67 לאחר רבנו תם כתב ר"י הזקן חיבור דומה והשתמש בו בחיבורו של רבנו תם שקדם לו. ראו: קופפר (שם), עמ' 123-144. בנספח לפרסום זה פרסם המהדיר סדר גט שסידר ר' ברכיה מניקולא 'מפי רבינו יצחק' (שם, עמ' 140), שהוא ככל הנראה העתקה וקיצור של סדר הגט של ר"י. ראו גם: ספר התרומה, ורשה 1897, עמ' 82 (=מחזור ויטרי [לעיל הערה 28], עמ' 780-782). לדיון בתפוצה הגדולה של חיבורים שעניינם הלכות גט באשכנז של המאה הארבע עשרה ראו: צ' ברוכסון, 'חמש אגרות מחכמי אשכנז במאה ה'ט', עלי ספר, ו-1 (תשל"ט), עמ' 85-86. לדעתה יש להסביר את התפתחות הסוגה בריבוי ספרי המנהגים ובירידת מעמד הרבנות באשכנז. יובל הציע שעובדה זו קשורה בעליית הספרות המקצועית ההלכתית, תופעה שכבר עמד עליה תא-שמע. ראו: י"י יובל, 'תקנות נגד ריבוי גירושין בגרמניה במאה ה'ט', ציון, מח (תשמ"ג), עמ' 196-197; וכן: י"מ תא-שמע, 'קולם לאופיה של ספרות ההלכה באשכנז במאות ה'ג-ה'ד', הנ"ל, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א: אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 317-344. כך או אחרת התופעה החלה ואף התרחבה בצרפת כבר במחצית השנייה של המאה השתים עשרה.

68 ראו לעיל סמוך להערה 45. ושאלה דומה ראו לעיל סמוך להערה 46.

69 ראו: בבלי, מנחות כט ע"ב.

איננו יודעים, אבל ברור שהם שלחו את פסקם אל רבנו תם כדי לקבל את חוות דעתו. סביר בעיניי שבצד השאלה הספציפית בדבר האות דל"ת שנראתה כיו"ד ביקשו חכמי פריז מרבנו תם מערכת הנחיות רחבה להלכות הקשורות בעשיית גטין ובדרך מסירתם, ו'משפט הגט' שנשלח לפריז, ושנכלל ב'ספר הישר', היה התשובה המורחבת על השאלה שחלקה מופיע כאמור ב'ספר אסופות'.⁷⁰ במקרה זה כבוקדמיו נאלצו חכמי צרפת להתמודד עם ערעור על גט, ודומה שבכך כבר אין חדש. מה שחשוב כאן הוא שמקרה זה זימן לרבנו תם הזדמנות ליצור כללי גט ברורים ליהודי צרפת. הוא מן הסתם הבין שערעורים רבים נעוצים היו בהיעדר נוהל גירושין אחיד, ועל כן ניצל את השאלה שהופנתה אליו מבית הדין הגדול, החשוב והוותיק שבאזור, כדי לכתוב חיבור שמגמתו הייתה האחדה מחייבת של דרכי ביצוע הגט. על כן יש לראות גם בכתיבת 'סדר הגט' מהלך בהתמודדות של רבנו תם עם ריבוי מקרי הערעור על גטין ועם אי הסדר החברתי שנגרם בעקבותיהם.

ה. כפיית גט בטענת 'מאיס עלי' במשנת רבנו תם

על פי הסקירה עד כה התמקד מאבקו של רבנו תם בתופעת הערעורים רובו ככולו בצעדים שנקט בשדה הנוהל: חרם נגד ערעור, נידוי מְפָרֵי החרם, ביטול פסקי אחרים וכתובת סדר גט. אולם גם שינויים מכריעים שחולל רבנו תם בשדה ההלכה ובתכנון היו לדעתי חלק מאותו מאבק. בפתיחת תשובה ב'ספר הישר' כתב רבנו תם:

מקול מחצצים שניהם חנית וחצים ונוצצים כגצים⁷¹ היוצאים ממדורת אש ועצים, יראתי להעמיד עצמי ולחות דעי את מודעי מודיעי רבי' שמואל ורבותינו שבפריש.⁷²

ר' שמואל הוא רשב"ם, אחיו ומורו של רבנו תם, ו'רבותינו שבפריש' הם ר' משולם בן נתן ממלון (Melun) ור' אליהו מפריז, שפעלו עם רשב"ם בבית הדין של העיר בראשית שנות הארבעים של המאה השתים עשרה.⁷³

התשובה עוסקת באישה שבאה לפני בית דין שמקומו לא נזכר, ושטענה שמכיוון שבעלה הפך לבעל מום (לאחר נישואיהם), היא מאסה בו ורוצה להתגרש ממנו. הבעל סירב לגרש את אשתו, ובית

70 לתופעה דומה ראו: ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' לר, עמ' 55–59. לדיון בתשובה זו ראו: ריינר, רבנו תם (לעיל הערה 1), עמ' 102–103.

71 כך בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 4° 370. בדפוס: 'כגחלים'.

72 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 39. לתפוצה המועטת של תשובה זו בימי הביניים ראו לעת עתה: א' בארי, 'הרחקות רבנו תם', שנתון המשפט העברי, יח–יט (תשנ"ב–תשנ"ד), עמ' 65–79.

73 שמותייהם של ר' משולם ור' אליהו מופיעים אצל משה בן יום טוב מלונדון: 'הישראל יכולים לעשות כפייה [!] כאשר הורה רבנו תם בתשובה המתחלת "מקול מחצצים" שהשיב לרבינו אליהו ולרבינו משולם מנוחתם כבוד' (תוספות שעל האלפס לרבינו משה ב"ר יום טוב מלונדרי"ש, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תש"ל, גיטין, עמ' שסד). לזיהוי זה ראו: בארי (שם), עמ' 75–77. לתיארוך פעילותם המשותפת של החכמים הללו בבית הדין של פריז בראשית שנות הארבעים של המאה השתים עשרה ראו: ריינר, רבנו תם (לעיל הערה 1), עמ' 78.

הדין המקומי, שנטה לאפשר כפיית גט, שלח את התלבטותו אל בית הדין של פריז, וזה הורה על כפיית גט ובכך אישר את נטייתו של בית הדין הראשון. פסיקת בית הדין בפריז הגיעה אל רבנו תם, והוא שלל מכול וכול את האישור שניתן לכפיית הגט ולמעשה ביטל את פסק בית הדין של פריז. רבנו תם הרחיק לכת במקרה זה יותר משעשה בביטול פסקו של ר' יום טוב.⁷⁴ בית הדין של פריז היה בית דין קבוע וותיק בצפון צרפת, ורוב התיעוד הקשור אליו נסב על ענייני גטין, עד שנדמה שהיה כעין מומחה אזורי לעניינים אלו.⁷⁵ זכר לדבר גם אם לא ראינו גמורה יש בהתכתבותו של רבנו תם עם בית דין זה שהביאה ליצירתו של 'משפט הגט',⁷⁶ ודומה שעל כך אפשר להוסיף את הערת רבנו תם בדבר 'יותר מעשרים גיטי משומדים נעשו בפריש וצרפת'.⁷⁷ ברור אפוא שביטול פסקו של בית הדין הפריזאי היה צעד חריף יותר מביטול פסקו של ר' יום טוב.

השוב מן ההליך הוא גופה של ההלכה. בית הדין הפריזאי ובית הדין שפנה אליו הורו על כפיית גט כאשר טענה אישה שבעלה מאוס עליה. האפשרות לכפות גט במקרה כזה תלויה הייתה בפרשנות סוגיית המורדת⁷⁸ וכן בתקנת גאונים משנת 651 שאפשרה ועודדה כפיית גטין אף מעבר לדין התלמודי כפי שהבינוהו אותם גאונים.⁷⁹ הראשון באירופה שנדרש לשאלת כפיית גט במקרים דומים היה רבנו גרשם מאור הגולה; בשלוש מתשובותיו הוא אישר כפיית גט, אם על יסוד הבנתו את הסוגיה התלמודית, ואם מכיוון שהסתמך על תקנת הגאונים, שהייתה בעיניו מוסמכת ומחייבת.⁸⁰ באחת מתשובות אלו דן רבנו גרשם בדינה של אישה שתבעה גט מבעלה לאחר שנשא אישה נוספת על פניה בגלל בעיית פריז.⁸¹ רבנו גרשם אישר את נישואי הבעל לאישה השנייה,⁸² אולם הוסיף שהאישה הראשונה זכאית לקבל גט אם תחפוץ בכך, גם אם יש לכפות על הבעל לתתו לה. הוא ביסס את דבריו על פרשנות סוגיית המורדת, והוסיף עליה את תקנת הגאונים שהורתה שאם טענה האישה 'מאוס עלי' כנזכר באותה סוגיה, יש לכפות על הבעל גט ללא המתנה לפרק הזמן הקצוב בתלמוד, ולבסוף קבע:

ואם רוצה להתגרש בלא כתובה והוא אינו רוצה לגרשה, צריכי[ם] לכופו שיתן לה גט כדתניא

- 74 ראו לעיל סמוך להערה 57.
 75 ראו: ריינר, בתי הדין (לעיל הערה 23), עמ' 565–591.
 76 ראו לעיל סמוך להערה 65.
 77 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כה, עמ' 45.
 78 בבלי, כתובות ט ע"ב – סד ע"א.
 79 לניתוח הסוגיה, הצגת מורכבותה הפרשנית ומקומה של תקנת הגאונים ראו: 'ברודי, 'כלום היו הגאונים מחוקקים?', שנתון המשפט העברי, יא–יב (תשמ"ד–תשמ"ו), עמ' 290–304.
 80 תשובות רבנו גרשם (לעיל הערה 28), סי' מ–מב, עמ' 115–119. ראו גם: א' גרוסמן, תסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג, עמ' 435 והערה 116.
 81 תשובות רבנו גרשם (שם), סי' מב, עמ' 113–114.
 82 על היחס בין אישור זה לבין החרם המיוחס לרבנו גרשם, והאוסר נישואין לשתי נשים, ראו דברי המהדיר שם, עמ' 113, הערה 1; גרוסמן (שם), עמ' 122–123; א' וסטרייך, 'ריבוי נשים וכפיית האשה להתגרש', מחקרי משפט, ו (תשמ"ח), עמ' 123–124 (נדפס שוב: הנ"ל, תמורות במעמד האישה במשפט העברי: מסע בין מסורות, ירושלים תשס"ב, עמ' 74–76).

(בבא בתרא מד ע"א) יקריב אותו מלמד שכופי' [ם] אותו. יכול בע"כ [בעל כורחו], ת"ל [תלמוד לומר] לרצונו, הא כיצד כופי' אותו עד שיאמר רוצה אני. וכן הדין. גרשם ב"ר יהודה.

כעבור יותר ממאה שנים שוב תועדה באירופה – בפסיקת בית הדין של פריז ובפסיקת בית הדין שפנה אל דיני פריז באותו עניין – המסורת ההלכתית שאפשרה, אולי עודדה, כפיית גט אם טענה האישה 'מאיס עלי'. אולם כאמור רבנו תם, אחיו הצעיר ותלמידו של רשב"ם, התנגד בתוקף לפסק זה. בתשובתו לפריז הוא דחה בשתי ידיים את מסורת ההלכה שנהגה עד ימיו, ובתוך כך ביטל במשיכת קולמוס את תקנת הקדומים שבגאוני בבל:

ומה שכתב רבי' שמואל שתקנו הגאונים דלא משהינן תריסר ירחי שתא אגיטא אלא כופין אותו, חלילה לרבנו להרבות ממזרים בישראל דק"ל [דקיימא לן] רבינא ורב אשי סוף הוראה. ונהי דהגאונים יכולים לתקן כתובת אשה על המטלטלין, או על פי הלכה או על פי דעתם דהיינו ממונא, אבל להתיר גט פסול אין כח בדינו מימות רב אשי ועד ימות המשיח. וזה גט פסול שאנו שנינו בתלמוד שאין כופין עד תריסר ירחי שתא והם הקדימו טרם [מועד] דין כפיית הגט, הגט פסול, אפי' יאמר רוצה אני.⁸³

לדעת רבנו תם קדמוני הגאונים שתיקנו את התקנה המאפשרת כפיית גט בפרק זמן קצר יותר משנקבע בדין התלמודי, חרגו בהרבה מסמכותם. הזכות לתקן תקנות הייתה שמורה לתנאים ולאמוראים ורק להם, ועל כן מימות רב אשי, אחרון חכמי התלמוד לדעת רבנו תם, אין כל אפשרות לתקן תקנות המשנות את ההלכה אלא בענייני ממונות. הגאונים שתיקנו תקנה זו, וכן רבנו גרשם ובית הדין הפריזאי שאימצו את התקנה, הרבו ממזרים בישראל, כך לפחות לדעת רבנו תם.⁸⁴

רבנו תם דחה בחריפות רבה גם את מנהגם של בתי הדין באירופה לכפות גטין במקרים כאלו: 'אם שנינו מנהג עוקר הלכה, חלילה גבי איסורא וחנק וממזרות'. למנהג הנוהג, שפעמים רבות ייחד לו רבנו תם מקום בקביעת ההלכה,⁸⁵ אין כל משקל בסוגיה זו, שהרי ענייני גטין הם 'איסורא וחנק וממזרות', שבאשר להם אין כל משמעות לנוהג ההלכתי הרווח, לפחות על פי הצהרתו כאן.

רבנו תם נאבק לא רק בתקנת הגאונים ובמנהג הנוהג. הוא ידע שהיו מקודמיו שפירשו את סוגיית המורדת כך שמשמעה שאם אישה טוענת שבעלה מאוס עליה יש לכפות עליו לתת לה גט. הוא הכיר פירוש זה כפירושו של ר' יצחק אלפאסי (הרי"ף) והתוודע אליו באמצעות פסקם של רשב"ם וחכמי פריז.⁸⁶ זאת ועוד, ירחמיאל ברודי דן באריכות בתקנת המורדת הסבוראית-הגאונית. כדי לתאר את

83 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 40.

84 על יחסו של רבנו תם לספרות הגאונים ראו לעת עתה: א' ריינר, 'פרשנות והלכה: עיון מחודש בפולמוס רבנו תם ור' משולם', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח-תש"ס), עמ' 225-233.

85 על יחסו של רבנו תם למנהג ראו: אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 1), עמ' 80-84; ריינר (שם), שם.

86 רשב"ם היה הראשון בחכמי צרפת שדן בתורת הרי"ף. ראו: שמא פרידמן, 'מתוספות הרשב"ם לרי"ף: סדר נשים ומסכת חולין', קבץ על יד, ס"ח ח [יח] (תשל"ו), עמ' 189-226. לא פלא אפוא שגם כאן שימש רשב"ם צינור

היקפה ועומקה של התקנה דן ברודי בהרחבה בשאלה כיצד הבינו גאוני בכל את הסוגיה האמורה לפני שתוקנה התקנה. סקירת ספרותם של הללו מלמדת, כפי שהראה ברודי, כי מסקנת הסוגיה היא שאם טענה האישה 'מאיים עלי', יש לכפות על הבעל לתת לה גט עם תום שנים עשר חודש מעת שתבעה את גטה לראשונה, וכי עיקרון זה אינו קשור לתקנת הגאונים אלא לבסיסה של הסוגיה האמורה.⁸⁷ גם מסורות נוסח ופרשנות של סוגיה זו מובילות לאותו כיוון,⁸⁸ ומעל לכול לשונו של רבנו תם בתשובה הנדונה כאן מלמדת שהוא ידע שגם סבו רש"י חשב שמן הסוגיה עולה שיש אפשרות לכפות גט אם טענה האישה 'מאיים עלי'.⁸⁹

אף שכל המקורות הללו מובילים למסקנה שאפשר לכפות גט – גם אם לא באופן מידי – אם טענה האישה 'מאיים עלי', לא היסס רבנו תם להציע פירוש מקיף וחדש לסוגיה האמורה, פירוש שכצפוי מנע

להיכרות עם הר"ף. ייתכן שרשב"ם הכיר את ספרו של הר"ף בתקופה שבה פעל עם ר' משולם בפריז. ראו: ריינר, בתי הדין (לעיל הערה 23), עמ' 569 והערה 14.

87 ברודי, כלום היו הגאונים (לעיל הערה 79), עמ' 298–299. ראו גם: א' וסטרליך, 'עלייתה ושחיקתה של עילת המורדת', שנתון המשפט העברי, כא (תשנ"ח–תש"ס), עמ' 126–127 (=הנ"ל, תרומות [לעיל הערה 82], עמ' 35–41).

88 בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית Evr. I 187 נכתב: 'היכי דמיא מורדת א' אמיר דאמרה בעינא [ומצערנא] ליה אבל אמרה מאים עלאי כייפינן ליה'. לאמור: כופין את הבעל לתת גט. וזאת בניגוד לנוסח הרווח בבבלי, 'אמרה מאים עלי לא כייפינן לה' (כתובות סג ע"ב), שהוראתו שלא כופין אותה להישאר אתו. כתב יד זה וזהה תחילה ככתב יד מזרחי מראשית המאה השתים עשרה, אולם מסתבר שהוא כתב יד ביונטי מן המאה הארבע עשרה, וככל הנראה חלקים מ'אביו' של כתב יד זה שרדו בגניזה. ראו: ג' דנציג, קטלוג של שרידי הלכה ומדרש מגניזת קאהיר באוסף א"נ אדלר שבספריית בית המדרש לרבנים באמריקה, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, עמ' 16, הערה 16; עמ' 180*. למסורת נוסח זו ולמסורות הגאונים בהבנת הסוגיה התלמודית בכלל יש להוסיף את ניסוחו החד של הרמב"ם: 'האשה שמנעה בעלה מתשמיש המטה היא הנקראת מורדת. ושואלין אותה מפני מה מרדה. אם אמרה מאסתיהו ואיני יכולה להבעל לו מדעתי כופין אותו להוציא לשעתו לפי שאינה כשבויה שתבעל לשנוי לה' (משנה תורה, מהדורת שבת פרנקל, ירושלים ובני ברק תשל"ז), הלכות אישות יד, ח). הרמב"ם הזכיר בהמשך דבריו את תקנת הגאונים וקבע: 'אמרו הגאונים שיש להם בבבל מנהגות אחרות במורדת ולא פשוטו אותן המנהגות ברוב ישראל ורבים וגדולים חולקין עליהם ברוב המקומות וכדין הגמרא ראוי לתפוס ולדון' (שם, יד). ניסוחו של הרמב"ם מחדד מאוד את מסורת הנוסח שבכתב היד הנזכר וכן את מסורת הגאונים בכלל, ואין ספק שאת זו כוז דחה רבנו תם מכול וכול.

89 בתשובתו כתב רבנו תם: 'וזה גט פסול שאנו שנינו בתלמוד שאין כופין עד תריסר ירחי שתא והם [הסבוראים] הקדימו טרם [מועד] דין כפיית הגט, הגט פסול אפי' יאמר רוצה אני דהא אמר רב נחמן בשילהי גיטין גט המעושה בישראל כדין כשר, שלא כדין פסול ופוסל, וזה [הגט הכפוי על פי תקנת הגאונים] בתוך י"ב חודש שלא כדין, אפי' לפי פי' רבי' שלמה במורדת' (ספר הישר: חלק התשובות [לעיל הערה 4], סי' כד, עמ' 40). הן הדברים עולה בבירור שרבנו תם הבין שלדעת רש"י כפיית גט היא לגיטימית לאחר שנים עשר חודש. ראו גם: 'לא כפינן לה: פי' [רש] בקונטרס שתשהא תחתיו עד כלות כתובתה בו' דינר לשבת אלא כיון ש[האישה] אינה רוצה לא הוא ולא כתובה יגרשנה בעל כרחו' (תוספות הר"ש משנץ: כתובות, מהדורת א' לייס, ירושלים תשל"ג, עמ' קסט). אמנם מדברי התוספות לבבלי, כתובות סג ע"ב, ד"ה 'אבל', נראה שהם לא ייחסו עמדה זו לרש"י אלא ל'יש מפרשים' שהובאו שם לאחר הצגת דברי רש"י. ראו גם: תוספות לבבלי, גיטין פד ע"א, ד"ה 'הכא'; שיטה מקובצת לכתובות, ג, מהדורת 'רוזנברג, ירושלים תשס"ח, עמ' תרצד, בשם ריטב"א ובהערות המהדיר שם. ייתכן שעמדת רש"י אישרה כפיית גט עוד יותר ממה שייחס לו רבנו תם. בפירושו למילים 'משנהינן לה תריסר ירחי שתא אגיטא', המסיימת את סוגיית המורדת בבבלי, כתובות בראש דף סד ע"א, כתב רש"י: 'ותו לא'. קרוב לוודאי שלדעת רש"י יש לכפות את הגט בתוך תקופה של שנה 'ותו לא', ולא להשהות את הכפייה עד לאחר שנה כפי שייחס לו רבנו תם. למקורות נוספים ראו: וסטרליך, ריבוי נשים (לעיל הערה 82), עמ' 140, הערה 123 (תמורות [שם], עמ' 88, הערה 92).

מכול וכול אפשרות של כפיית גט במקרים כאלו. את כל המסורת הפרשנית לסוגיה, מסורת שראשיתה בתקופת הגאונים, שהד לה בדברי הרי"ף, שהמשכה בבית מדרשו של רבנו גרשם ובוה של תלמיד תלמידיו רש"י, וששיאה בניסוחו החד של בן דורו הצעיר, הרמב"ם, דחה רבנו תם בכתבו: 'המפרש בעניין אחר, משוינן ליה טועה גמור ומרבה ממזרות'. פירושו שלו הוא הנכון ואין בלתו:

שכן אני מורה ובא גופא דשמעתא [...] אבל אמרה 'מאיס עלי' לא בעינן ליה לא הוא ולא כתובתי, כן פי' [רש"י] רבי' זקני זצ"ל, והכל אני מוחלת, לא כפינן ליה כדין מורדת להשהותה כדין משנתנו עד שתפחות [...] דהא לא הוה מורדת גמורה כיון שרוצה לצאת בלא כלום אם הבעל רוצה לגרש.⁹⁰

במילים 'אם הבעל רוצה לגרש' הפך רבנו תם את משמעות הסוגיה. עד ימיו פורש המשפט התלמודי 'אבל אמרה מאיס עלי לא כייפינן לה'⁹¹ כקובע שאין כופים אותה להישאר עם הבעל המאוס עליה, ועל כן כופים עליו לגרשה, ואילו על פי פרשנותו של רבנו תם נעלמה לחלוטין אפשרות כפיית הגט. לדעתו בעוד שאישה שמרידתה מנומקת בטענת 'בעינא ליה ומצערנא ליה' נדרשת להמתין תקופה שאורכה נקבע בסוגיית המורדת שבמסכת כתובות, ושאינן כל אפשרות לקצרה, הרי אם מורדת מנמקת את מרידתה בטענת 'מאיס עלי', ואם הבעל מסכים ורוצה, אזי לא נדרשת שום תקופת המתנה, והאישה תקבל את גטה בסמוך להסכמת הבעל. על פי פירוש רבנו תם משמעות הקביעה 'לא כייפינן לה' היא שאין משהים את הגט אלא מאפשרים את נתינתו עם השגת הסכמת הבעל, והלכה זו תקפה רק אם טענה האישה 'מאיס עלי'. מפירוש זה עולה בבירור שמתן הגט מותנה בהסכמת הבעל, ושאינן מקום לשום כפייה, גם אם טענה האישה 'מאיס עלי'. בכך קבע למעשה רבנו תם לא רק שהמנהג לא מחייב, ולא רק שלגאונים לא הייתה סמכות לתקן, אלא שרובם המוחלט של הפרשנים והלומדים בדורות שלפניו, במזרח ובמערב, לא הכירו ולא ידעו את פירושה האמתי של סוגיית המורדת, טעו טעות גמורה ובכך הרבו ממזרות בישראל.⁹²

אם לא די במהפכה שבה ביטל רבנו תם את אפשרות כפיית הגט, הרי בסיוע תשובתו הרחיב את מושג הכפייה כשלעצמו הרחבה של ממש:

90 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 40-41.

91 ובנוסף אחד: 'כייפינן ליה' כהוראה. ראו לעיל הערה 88.

92 פרשנותו של רבנו תם לסוגיה הייתה כאמור חדשנית, והוא ניסה להשעינה על פירוש רבנו חננאל לסוגיה: 'בלא שום פירכה בעולם כפייה לבעל לא אשכחן בכולה שמעתא וראיה גדולה שפי' ר"ח [רבנו חננאל] בהדיא ואם אמר הבעל אתן לה גט משהינן ליה' (ספר הישר: חלק התשובות [לעיל הערה 4], סי' כד, עמ' 41). דברי רבנו חננאל הובאו בהרחבה בחידושי הרמב"ן לכתובות, מהדורת ע' שבט, ירושלים תשנ"ג, עמ' 196. אולם מדרך ציטוט הדברים בידי רבנו תם ולאחר מכן בידי רמב"ן אין ללמוד אלא שגם אם טענה האישה 'מאיס עלי', יש להשהותה שנים עשר חודש, אך אין להסיק מכך שאי אפשר לכפות על הבעל לתת לה גט לאחר שנים עשר חודש כפי שטענו רבנו תם ורמב"ן. ראו גם: ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), סי' ד, עמ' 16 – דברי רבנו חננאל הובאו שם בצורה זהה. אמנם בתשובה המיוחסת ל'ספר אביאסף' נאמר: 'ור"ח גורס לא כייפי' ליה וכן פר"ת [פירש רבנו תם] (מהר"ם בר ברוך [מרוטנבורג], שערי תשובות, מהדורת מ"א בלוד, ברלין תרנ"א, סי' נג, עמ' 18). ייתכן שמסורת נוסח כזאת בדברי רבנו חננאל עמדה גם לפני רבנו תם.

ואם אומר האומר לא נכפינן בשוטי אבל בגזירות וחרמות נכפינן, זאת לא זאת דאמרין [...] ואין כפייה גדולה מזו. ועל ידי היה מעשה על אחד שקידש בת ר' שמואל מקפש וגזרו על המקדש לגרש ועשיתי שהתירו לו והשחידוהו בממון ובדברים עד שגירש. והמעשים יודעים וכתובים למען לא יאמרו עלי חולק על רבותיו.⁹³

לא נח רבנו תם ולא שקט עד שהרחיב את מונח הכפייה מכפייה פיזית לכפייה מנטלית, באמצעות חרמות, הרחבה שמשמעה צמצום של ממש ביכולת בתי הדין להשיג גטין מבעלים המסרבים לגרש את נשותיהם.

סיבות שונות הוצעו במחקר המודרני לשינוי שחולל רבנו תם בהלכה עקרונית זו ולהכרעתו למנוע מכול וכול אפשרות כפיית גט לאישה שטענה 'מאיש עלי'.⁹⁴ לדברי אלימלך וסטרריך:

עמדת רבנו תם מתהווה בתקופה שבה החברה הנוצרית הפכה למונוגמית מלאה והושלטו בה דיני הגירושין הקתוליים ששללו מכל וכל אפשרות של גירושין. בסביבה כזו קשה מאוד להגן על תביעות גירושין מצד האישה – ואכן זהו השלב שבו חרם דרבנו גרשם [שלא לגרש אישה בעל כורחה] הופך להיות גורם משפטי רב עצמה – ועל אחת כמה וכמה על אפשרות של גירושין ללא אשמה מצד האישה. מכאן ואילך תנוע השחיקה [ביישומה של תקנת המורדת שתיקנו הגאונים] בקיום כלליים בצירי ההתקדמות של החברה הנוצרית ההולכת, כובשת ומשתלטת.⁹⁵

לדעת וסטרריך תקנת הגאונים, שראשיתה בעולם ובחיקקה המוסלמיים, כפי שהראה ברודי,⁹⁶ לא תאמה עוד את מצבם של יהודי אירופה, שחיו בסביבה נוצרית שבה הלכו ותפסו אחיזה דיני משפחה שמנעו גירושין לחלוטין, ומכאן נבעה השחיקה ביישומה של תקנת הגאונים. לעומת זאת אברהם גרוסמן עמד על ריבוי העדויות מן המאה השלוש עשרה על נשים שמרדו בבעליהן.⁹⁷ תופעה זו, שהייתה קשורה ככל הנראה בריבוי מקרי הגירושין בקהילות היהודיות באשכנז, הביאה את ר' מאיר (מהר"ם) מרוטנבורג לפעול בתקיפות נגד הנשים הללו במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה. ייתכן, אף

93 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 42.

94 מן הדברים עולה שרבנו תם היה התקיף שבשוללי תקנת הגאונים והחדשני שבפרשני סוגיית התלמוד הרלוונטית. במחקר המודרני הוזכרו גם ראב"ן ממגנצא ור' זרחיה הלוי איש פרובנס כמי שהסתייגו מההלכה העולה מתקנת הגאונים. לדעת פלק ראב"ן לא קיבל את תקנת הגאונים. ראו: ז' פלק, 'המורדת על בעלה', סיני, מט (תשכ"א), עמ' קפד–קפה, לדיון רחב בעמדת ראב"ן ראו: וסטרריך, ריבוי נשים (לעיל הערה 82), עמ' 151–152 (תמורות [שם], עמ' 143); גרוסמן, חסידות ומורדות (לעיל הערה 80), עמ' 440 והערה 129. כפי שרמזו גרוסמן שם, מסקנה זו מכוח שתיקת ראב"ן באה, ועל כן קשייה עמה. ר' זרחיה הלוי איש פרובנס קבע שתקנת הגאונים 'הוראת שעה היתה לפי הצורך ממה שראו בדורות אבל בדורות הבאים בדינא דגמרא דיינינן לה' (כתובות, דף כז ע"א מדפי הרי"ף, ד"ה 'הדין הוא דינא'). עיקר הדגש בתקנת הגאונים על פי ר' זרחיה היה הקדמת מועד הכפייה ולא עצם הלגיטימיות של הכפייה, ואילו רבנו תם ביטל מכול וכול את אפשרות הכפייה בסוגיית מורדת, וזה עיקר חידושו. ראו וסטרריך, עלייתה ושקיעתה (לעיל הערה 87), עמ' 134; גרוסמן (שם), עמ' 440.

95 וסטרריך (שם), עמ' 146.

96 ברודי, כלום היו הגאונים (לעיל הערה 79), וראו גם סמוך להערה זו.

97 גרוסמן, חסידות ומורדות (לעיל הערה 80), עמ' 443–442.

שגרוסמן לא אמר את הדברים במפורש, שתופעה זו והשלכותיה היו קיימות כבר במאה השתים עשרה, ושרבנו תם ניסה להתמודד בתשובתו עם התופעה המתחדשת שאותותיה הטקסטואליים הוכרו רק כעבור זמן.

ההקשר ההיסטורי שהציע וסטרייך בפירושו, ושגרוסמן רמז אליו, משמעותי, אולם דומה בעיני שעיין בלשונה של התשובה עשוי לגלות יותר מטפח באשר למניעיו של רבנו תם. סמוך לפתיחת התשובה כתב:

יראתי להעמיד עצמי ולחות דעי, את מודעי מודיעי רבי' שמואל ורבותינו שבפריש, פן יוציאו דבה אויבים עד שנים עשר חודש להוציא לעז על הגט המעושה.⁹⁸

המילים פשוטות וחדות: רבנו תם העיד כאן שפסיקתו נכתבה מתוך חשש שאויבים יוציאו דיבה ולעז על הגט המעושה, דהיינו על הגט הכפוי. לקראת סופה של התשובה הארוכה והחרפה הזאת חזר רבנו תם וכתב:

שהרי כך אני מורה ובא, ויש לשמוע לי. ועוד, שאני מחמיר ומבטל קול, ובני פריצי עמנו מתנשאים להעמיד קול לתת בבן אמם דופי. ואין לסמוך בשום דבר אפי' בשעת הדחק.

שוב אמר רבנו תם את הדברים במפורש: פסיקתו המחמירה, כך לדעתו, תבטל קולות לעז אפשריים על גטין מסוג זה, קולות שעלולים לצאת מ'בני פריצי עמנו', הם הם 'הפריצים השומעים לרחק או לקרב', שנזכרו כגורמי הבעיה שכדי לפתרה נאלץ רבנו תם לכוון את החרם שפתחתי בו את דבריי.⁹⁹ ואם לא די באמירות אלו, הרי בשורות האחרונות של התשובה חשף רבנו תם את עמדתו בלא כחל ושרק:

ואם כך יעשו רבותינו נראה דרך הישרה, כי טוב להניח אותה בעיגונה מלהוציא לעז על בניה [ההדגשה שלי], שכבר פשט האיסור ע"י המאורעות הנארעות. וצור ישראל יוסיף אומץ ושנים רבות, יתירות על העוברות. ולרבותינו שבפריש שלום שלום.¹⁰⁰

רבנו תם ידע שבמקרים מסוימים עשויה הייתה המהפכה ההלכתית שהנהיג למנוע מתן גט לאישה שהייתה זכאית לקבלו. אולם הנסיבות שהביאו אותו לתקן את החרם על מערערי הגטין למיניהם, נסיבות שהוצגו בחלקו הראשון של מאמר זה, הן שהביאוהו גם להפוך את מסורת ההלכה ולאסור כפיית גטין במקרי טענת 'מאיס עלי'. הביטויים המשותפים לתקנת החרם ולתשובה בדבר כפיית הגט: 'האויבים מוציאי הדיבה'; 'בני פריצי עמנו'; 'הפריצים השומעים'; 'להעמיד קול'; 'להוציא לעז' ועוד, מעידים כאלף עדים שהמצב החברתי הקשה שבו שימשה ההלכה כלי בידי מי שלדעת רבנו תם ערערו את הסדר החברתי, השפילו את הגבוה והגביהו את השפל, הביאו אותו לכוון חרם, לצאת מגדרו ולבטל

98 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 39.

99 על פי 'בני פריצי עמך' ינשאו להעמיד חזון ונכשלו' (דנ' יא 14). ראו גם לעיל הערה 28 וסמוך לה.

100 ספר הישר: חלק התשובות (לעיל הערה 4), סי' כד, עמ' 42.

פסק דין של מורו ר' יום טוב ואת פסק בית הדין הפריזאי, ולבסוף אף לשנות מסורת הלכתית עתיקה ומבוססת ולאסור כפיית גט בכל מצב ובכל מקרה.

רבנו תם היטיב להבין שגט שנכפה, ושהושג שלא מרצונו המלא של הבעל, הוא גט שבהודמנות ראשונה יערער עליו הבעל הכפוי.¹⁰¹ מניעת כפיית גטין שירתה אם כן את המאמץ המובהק שלו למנוע ערעור על גטין ואת התוצאות של ערעורים אלו. אלא שכאן הדברים שונים. בעוד שהחרם וביטול פסקי האחרים היו מהלכים נוהליים, הרי את האיסור המוחלט לכפות גט הציג רבנו תם כהלכה, כהלכה האפשרית היחידה העולה מן התלמוד, וכהלכה שאף קדמוני הגאונים לא יכולים היו לשנותה. רבנו תם ידע כאמור על קיומה של אפשרות פרשנית אחרת – ואולי על אפשרויות פרשניות נוספות – לסוגיית המורדת. פרשנויות אלו אפשרו, למעשה חייבו, כפיית גט. הוא ידע גם ידע את תקנת הגאונים ואת המסורת שנהגה באירופה לפניו, ובכל זאת סדר היום החברתי שלו, שעל פיו המאבק בפריצים מערערי הגטין היה בעל עדיפות עליונה, הביאוהו לטעון שפרשנותו לסוגיית המורדת על השלכותיה ההלכתיות היא האמת ההלכתית ואין בלתי. לנו החוקרים לא נותר אלא לקבוע שגם אמת הלכתית זו, על הרטוריקה הגבוהה שנלוותה אליה, הייתה כלי במאבק החברתי שניהל רבנו תם בזמנו ובמקומו.¹⁰² אמת, תופעת הלעז לא הייתה נחלת צפון צרפת בלבד. הרמב"ם כתב כאמור תשובה שנסיונותיה דומות,¹⁰³ ממחקרים שונים למדנו שאפילו חכמים בולטים כר' יונה גירונדי וכרמב"ן היו קרובות של קולות ולעזים מן הסוג שעסקתי בו במאמר זה,¹⁰⁴ ואף בקרב מי שלא היו בני ברית רווחו תופעה זו והשלכותיה השונות והדומות.¹⁰⁵ אולם דומה בעיניי שמאבקו החריף כל כך של רבנו תם בתופעה ובהשלכותיה מלמד לא רק על תקיפותו אלא על בעיה חברתית חריפה ביותר, שככל הנראה בלטה במיוחד בצפון צרפת.

101 בתשובתו לאבי הבת שבעניינה דן ר' יום טוב כתב רבנו תם בהקשר אחר: 'אמנם תקנת רבן גמליאל לא היתה אלא באותו ענין שמצינו, שמפרש שהיה הבעל הולך למדינת הים והיו מזקיין [כופין] את הבעל לגרש בע"כ לפי שלא היה רוצה לחזור אל אשתו והיה משנה שמו, בהאי ודאי תקן מה שתקן דחייש ללעז [...]. והיכי שמכריחין אותו לגרש ופן יאמר היום ומחר מחמת כעסו אין זה שמי אלא זה שמי לפיכך הוזקק לפרש ולכתוב כל שמותיו שלא יוציא לעז על גיטא' (ספר הישר: חלק התשובות [לעיל הערה 4], סי' כו, עמ' 46). אם כן כפיית גט היא גורם של ממש בריבוי ערעורים, וההלכה שנדונה שם עוצבה מתוך מודעות למציאות זו.

102 בספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), סי' ד, עמ' 15, חזר בו רבנו תם וקבע שגם המורדת בטענת 'מאיי עלי', גם אם ויתרה על כתובתה, עליה להמתין שנים עשר חודש עד שתקבל את גטה, ובכך החמיר עוד את דינה של המורדת בטענת 'מאיי עלי'. את דבריו שם פתח רבנו תם במילים: 'אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהן. כי כמה פעמים יצתה מלפנינו הוראה בטעות על ההיא דאמרי' [בפ'ק] אעפ"י [...] והיינו מפרשים [...]. דומה שגם כאשר נדרש רבנו תם לתיקון פירושו, נשמרה הרטוריקה הגבוהה והחוקה. והלא דבר הוא.

103 ראו לעיל הערה 35 וסמוך לה.

104 ראו: ד' ספטימוס, 'השלטון הציבורי בבארצ'לונה בתקופת הפולמוס על ספרי הרמב"ם', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 389–400.

105 ראו: Th. Fenster and D. Lord Smail (eds.), *Fama: The Politics of Talk Reputation in Medieval Europe*. Ithaca and London 2003. תודתי לפרופ' אלישבע באומגרטרן, שהפנתה את תשומת לבי לספר זה.

ו. סיכום

ייתכן לדעתי, ואת הדברים הבאים איני אלא כמזיע, שזכר לדבר אפשר למצוא בתופעת חרם ביטול שידוכין. שמחה עמנואל עמד על כך שההחמרה בשאלת השידוכין שהגיעה עד כדי הצרכת גט בעת ביטולם, הייתה תופעה צרפתית מובהקת שלא הייתה נהוגה בשום תפוצה אחרת בימי הביניים, אף לא בזאת האשכנזית/הגרמנית, שנתפסת לעתים תכופות כתאומתה של זו הצרפתית.¹⁰⁶ ראשית התופעה קדמה לימי רבנו תם, ואחריתה שגתה מאוד גם לאחר ימיו, אולם לענייני חשוב הסיכום של עמנואל בדבר ההקשר הצרפתי המתמשך של תופעה זו: 'לצערנו, אין בידנו לפי שעה הסבר מניח את הדעת לגישתם הייחודית של חכמי צרפת כלפי ביטול שידוכין'.¹⁰⁷ אפשר שזיהוי מניעיו של רבנו תם לתיקון חרם ערעור הגט ולהפיכת ההלכה על פיה בשאלת כפיית הגט, כפי שהוצע במאמר זה, עשוי להסביר אף את אשר השאיר עמנואל בסימן שאלה. ייתכן שעולמם החברתי הקשה של בני צרפת בתקופת בעלי התוספות הצריך כלי התמודדות שלא נצרכו בשום תפוצה אחרת בת הזמן.

*

את תשובתו שאסרה כפיית גטין בכל מקרה ובכל מצב סיים רבנו תם כאמור במילים: 'כי טוב להניח אותה בעיגונה מלהוציא לעז על בניה, שכבר פשט האיסור ע"י המאורעות הנארעות'. רבנו תם ידע שהלכתו המתחדשת תביא לעיגונן של נשים שראויות וזכאיות היו להשתחרר מן המאוס עליהן.¹⁰⁸ זכה רבנו תם שהלכתו החדשנית התקבלה בשדה ההלכה,¹⁰⁹ וזאת בניגוד לחרמו, שכמעט לא התקבל.¹¹⁰ הלכה זו הייתה לדרך המלך בתפוצות ישראל, ועם השנים – ועד ימינו ממש – הייתה הבסיס להימנעותם של בתי דין מלכפות גטין, לעתים אף מעבר למה ששלל רבנו תם עצמו. כדרכה של הלכה במקרים רבים, נסיבות חברתיות תלויות מקום (צרפת) וזמן (המאה השתים עשרה) הובילו את ההלכה בפרשה זו הרחק מעבר לסיבותיה הראשוניות.

106 ש' עמנואל, 'ביטול שידוכין', ג' בקון, ד' שפרבר וא' גימאני (עורכים), מחקרים בתולדות יהודי אשכנז: ספר היוכל לכבוד יצחק (אריק) זימר, רמת גן תשס"ח, עמ' 157–202. להפניות לספרות מחקרית קודמת בתחום ראו: שם, עמ' 157, הערה 2.

107 עמנואל (שם), עמ' 168. בקרב חכמי צרפת שחיקו חרם זה, ושפעלו במסגרתו, לא נפקד מקומו של רבנו תם. ראו: ספר הישר: חלק החידושים (לעיל הערה 2), סי' רכ, עמ' 138, ובהפניות המהדיר שם. תוספות לבבלי, סנהדרין כה ע"א, ד"ה 'כל כי האי'. ראו גם: עמנואל (שם), עמ' 159 והערה 6; עמ' 162 והערה 13.

108 לאור זאת יש לראות בהבטאויותיו בדבר הנשים המורדות כחוטאות סוג של רטוריקה.

109 ראו: וסטרייך, עלייתה ושחיקתה (לעיל הערה 87).

110 ראו לעיל הערות 52, 53.

